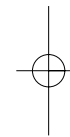

ATT MINNAS SAKNAD OCH DELA SORG

**BRANDKATASTROFEN I GÖTEBORG I ETT
KOLLEKTIVT MINNESPERSPEKTIV**

ATT MINNAS SAKNAD OCH DELA SORG

**BRANDKATASTROFEN I GÖTEBORG I ETT
KOLLEKTIVT MINNESPERSPEKTIV**

Abby Peterson

INNEHÅLL

INLEDNING

KAPITEL 1.

- 11 DET FÖRFLUTNA SKAPAR VI TILLSAMMANS**
- 11 Nuet i det förflutna
- 16 Minnesarbete som kommunikationshandlingar
- 18 Om underliggande texter
- 19 Historia kontra kollektivt minne
- 21 Traumatiska händelser
- 23 Kollektiva minnesarbetsprocesser

KAPITEL 2.

- 33 MINNESGEMENSKAPER -
MELLANMÄNSKLIGA SAMMANHANG FÖR MINNESARBETE**
- 34 Den kulturella kontextens betydelse för minnesarbetet
- 40 BOA som minnesgemenskap

KAPITEL 3.

- 57 MINNESCEREMONIER -
MINNESARBETETS RITUALER**
- 58 Minnesceremonier
- 59 Minnesdagarna
- 69 Minnesfester – ett sätt att bearbeta skuld

KAPITEL 4.

- 75 MINNESPLATSER - RUM FÖR MINNESARBETE**
- 77 Minnesplatsernas mångfald
- 79 Brandplatsen som minnesplats
- 83 Brandlokalen blir till en minneslokal

Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720
405 30 Göteborg

<http://www.sociology.gu.se>

©Abby Peterson 2006
Omslag: Katy Kimbell
Inläga: Katy Kimbell
ISSN 0072-5099
ISRN GU-SOC-FR-136-SE

INLEDNING

KAPITEL 5.

- 97 **MELLAN FÖRSÖK ATT MINNAS OCH GLÖMMA**
- 99 Exil och trauma
- 101 Muntliga och skrivna berättelser
- 108 Minnesgemenskaper: inkorporerade praktiker
- 112 Minne som aktivitet och representation:
minnets tidsperspektiv
- 114 Minnen som identitetsmarkörer
- 181 Minnenas verkande kraft

122 REFERENSER

Brandkatastrofen den 30 oktober 1998 är den svåraste som drabbat Sverige i modern tid. Strax före midnatt utbröt en brand i en festlokal vid Backaplan i Göteborg. En grupp ungdomar hade ordnat ett diskotek i Makedoniska föreningens lokal för att fira Allhelgonahelgen. En majoritet av de omkring 400 ungdomar som deltog i festen hade invandrabakgrund. De ingick alla i ett löst sammansatt ungdomsnätverk som sträckte sig över hela Göteborg. Vid branden omkom 63 unga människor och många fler skadades. I förordet till skriften *Branden, Rättegångarna och staden Göteborg* av Margareta Bäck-Wiklund m.fl. (2002) finns följande gripande och precisa beskrivning av de existentiella frågor som aktualiserades för de berörda.

Över en natt slogs tillvaron sönder på det mest brutala sätt för de omkomna och skadades kamrater, släktingar, syskon och föräldrar. Allt avstannade i ett *svart hål*, ingenting gick längre att känna igen. Skulle tillvaron någonsin bli densamma, skulle vardagen, glädjen och tron på framtiden och livet någonsin återvända? Den närmaste tiden efter branden var det svårt att se – inte enbart för de som var direkt drabbade – hur en ny normalitet en dag skulle kunna upprättas (s 8).

Denna studie behandlar vägen tillbaka efter katastrofen. Alla som drabbades denna natt, kamrater, släktingar, syskon

och föräldrar har på många olika sätt varit inbegripna i kollektiva minnesprocesser för att bearbeta sorgen och saknaden efter de omkomna ungdomarna. Något senare kom det även att handla om tiden före *det svarta hålet* – en saknad efter livet före brandnatten.

De senare åren har forskningsintresset inom sociologin, generellt sett och inom kultursociologin i synnerhet, allt mer flyttats från studier om sociala strukturer och normativa system till studier av sociala handlingar (jmf Bourdieu 1984). Frågor kring hur människor skapar mening i vardagslivet har kommit att inta en alltmer central plats inom sociologin som ämne. Denna studie, om hur de som drabbades av brandkatastrofen i Göteborg gemensamt skapar och formar sina minnen och hur de delar sin sorg, kan ses som en del av sociologins intresseförskjutning mot den komplexa väv av mänskliga erfarenheter som vardagslivet består av. Internationellt har forskning kring kollektiva minnesprocesser de senaste åren varit ett expansivt och vitalt område. I Sverige finns några enstaka studier inom olika discipliner. Denna bok kan ses som något av en introduktion av aktuell sociologisk forskning om kollektiva minnesprocesser. Studien presenterar således teorier om kollektivt minnesarbete generellt samtidigt som den ger en ny belysning av den traumatiska brandkatastrofen i Göteborg 1998.

Det empiriska materialet är hämtat från erfarenheter efter branden i Göteborg och utgörs av intervjuer samt i viss mån av deltagandeobservationer och analyser av en mängd texter av olika art. Elva intervjuer gjordes, av vilka sju bandades och transkriberades. Under fyra intervjuer gjordes endast anteckningar då intervjupersoner undanbad sig bandinspelning. Bara intervjumaterial från fyra av intervjuerna citeras i boken då jag bedömt materialet i de övriga för känsligt för

direkt bruk i en offentlig vetenskaplig skrift. Däremot har hela intervjumaterialet varit av stor nytta för mig som en vägledning i min studie av sorg och saknad efter en traumatisk händelse. Det intervjumaterial jag citerar är taget från mer eller mindre offentliga personer med ansvarsställningar inom Brandofferanhörigas förening, BOA. Underlag för studien är även fältanteckningar från observationer av femårsdagen, bilder och anteckningar efter besök i brandlokalen, och tidigare fältanteckningar från brandrättegångarna (se Peterson 2002). Slutligen har olika textmaterial använts. Det har hämtats ur BOA:s mediaarkiv, minnesböcker producerat av sörjande, sångtexter, en videofilm, samt sidor på Internet.

Det kollektiva minnesperspektivet innebär att hur människor tillsammans framställer och manifesterar sina känslor av sorg och saknad står i centrum för intresset. Denna förståelse av kollektivt minne kallas för en intersubjektiv ansats. Människors kollektiva minnen ses som produkter av ett kontinuerligt minnesarbete. Genom att fokusera minnesarbetet illustreras samtidigt hur sorg och saknad bearbetas genom sociala handlingar – talhandlingar, skrivhandlingar, rituella praktiker och skapande av minnesplatser.

Sedan brandkatastrofen har ett intensivt minnesarbete pågått i olika minnesgemenskaper vars skilda funktioner är det övergripande temat i denna studie. I några inledande presentationer sätts studiens empiriska material i dialog med centrala vetenskapliga texter om minne och minnesprocesser. Detta förs, i bokens andra kapitel, vidare till en närmare beskrivning av de aktuella minnesgemenskaperna.

I det tredje kapitlet belyses ritualers innebörd för minnesarbetet. Efter brandkatastrofen har minnesfester, minnesceremonier och minnesdagar varit återkommande inslag som kan tillskrivas en rituell karaktär. Fysiska platser är vik-

tiga som rum för minnesarbete och de olika former som detta tagit sig efter brandkatastrofen beskrivs och diskuteras i bokens fjärde kapitel. I bokens avslutning vändes blicken mot autobiografiskt minne, som handlar om hur vi erfar oss själva som en produkt av ett unikt förflutet. I detta avslutande kapitel införs den betydelse som en tidigare erfarenhet av exil kan ha vid en traumatisk händelse som branden. Därefter fördjupas så analysen av berättelsers betydelse för minnesarbetet, minnen som individuella identitetsmarkörer, samt tidsperspektivet.

Jag vill rikta ett stort tack till de människor som under arbetets gång ställde upp och lät sig intervjuas. Studien bygger på att ni på ett öppet, generöst och insiktsfullt vis delade med er av era erfarenheter och känslor av sorg och saknad. Forskningsprojektet gjordes möjligt av ett anslag från Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap. Jag vill också rikta ett varmt tack till Lisbeth Stenberg som outtröttligt granskat språket men även kommit med värdefulla kommentarer till kapitelutkast. Slutligen ett kärleksfullt tack till min dotter Katy Kimbell som har satt texten och formgivit omslaget.

KAPITEL 1.

DET FÖRFLUTNA SKAPAR VI TILLSAMMANS I NUET

Våra minnen förändras över tid. Minnen är lika mycket produkter av relationer i nuet som de är produkter av tidigare erfarenheter. Minnesprocesser försiggår i en skärningspunkt där en persons individuella minnen träffar och interagerar med en social kontext i en nutid. Minnesprocesser är djupt förankrade i ett vardagsliv med alla dess mänskliga relationer. Minnesarbetet är inte en isolerad aktivitet utan det är alltid en kontextuell aktivitet. Vi minns tillsammans med andra. Denna betoning av minnets sociala karaktär och dess roll i en nutid är grundläggande i denna studie.

Nuet i det förflutna

Den amerikanska sociologen George Herbert Mead (1964) skrev tidigt på 1900-talet att det förflutna är ett uttryck för nuet (s 328–341). Själva minnesprocessen, som ständigt pågår i nuet, influerar *vilket* förflutet som en person minns. *Vad* vi minns har en nästan helig status. *Vad* vi väljer att minnas intar en betydelsefull plats i vår samtalsvärld. Men vi tenderar att inte ifrågasätta hur vårt minne styr oss i nuet.

Ändå tar vi för givet att minnesarbetet kan ha en förvandlande och ibland även försonade roll för den som minns. En senare forskare, Jeffrey Praeger (1998), anser att samhället idag har blivit ett samhälle som består av en rad åtskilda ”minnesgrupper”. Olika människors anspråk på grupp tillhörighet kan inte ifrågasättas eftersom ett gemensamt förflutet, som vi minns i nuet, tillhör en del av våra samtalsvärldar och är något som inte kan bestridas. Det förflutna,

som vi håller heligt, är en mycket stark kraft för grupptillhörighet. Gruppens samhörighet och individernas identifikation med gruppen uppfattas som något självklart (s 67).

Familjen, den etniska gruppen och nationen är exempel på de viktigaste minnesgemenskaperna (mnemonic communities) som socialiserar oss till vad vi bör minnas och vad vi bör glömma (Misztal 2003: 15). Dessa minnesgemenskaper är även de centrala sociala kontexter, som påverkar hur vi minns händelser i det förflutet, liksom med vilka personer vi delar dessa minnen. Minnessocialisering är en viktig del i alla gruppers ansträngningar att införliva nya medlemmar. De minnesgemenskaper som är centrala för människor är mer eller mindre givna – dock kanske mindre givna idag än tidigare. I vår alltmer globaliserade och differentierade värld är gemenskaper överlag flyttigare och många teoretiker menar att de är mer porösa och föränderliga. Dessa förbihåll till trots spelade i synnerhet familjen och den etniska gruppen en betydelsefull roll för minnesarbetet efter brandkatastrofen.

Även om familjen och den etniska gruppen är viktiga i denna studie ska vi inte fördjupa oss i den typen av så kallade givna minnesgemenskaper. I fokus står istället de minnesgemenskaper dit berörda individer aktivt sökt sig till för att tillsammans med andra dela sin sorg och saknad. BOA, Brandofferanhörigas förening, är en sådan konstruerad minnesgemenskap. Otto Alvaro, en aktiv i den föreningen, berättar hur anhöriga, släkt och vänner till de omkomna ungdomarna och de ungdomar, som överlevde branden, kan söka sig till de minnesceremonier som anordnas av BOA på årsdagarna.

Det kommer en liten ... en del människor som inte tillhör den vanliga engagerade kretsen, kan man säga. Det kommer självklart lite mera folk. För trots allt kommer

man alltid att vara en del av... dom behöver inte vara en del av BOA, Brandofferanhörigas förening... men dom kommer alltid, resten av deras liv så kommer dom alltid att vara en del av branden, av händelsen. Antingen för att dom var med eller för att deras barn var med, eller för att deras barn eller kusiner avled, eller bror eller vad det nu kan vara ... så kommer dom alltid att vara en del av det. Dom kommer alltid att minnas det, via den personen eller sina upplevelser.

BOA är en konstruerad minnesgemenskap som har samlat många av de människor som drabbades av branden – föräldrar och släkt till omkomna barn, ungdomar som överlevde branden och deras föräldrar, samt vänner till de barn som omkom och de som överlevde. Det är en minnesgemenskap som uppstod på initiativ av de som berördes av branden, men den är intressant även såtillvida att man kan säga att BOA etablerades i skärningspunkten mellan civilsamhällets mer eller mindre informella sammanslutningar och samhällets offentliga minnesinstitutioner. Barbara Misztal (2003) menar att i dagens västerländska samhällen formas kollektivt minne alltmer av specialiserade offentliga institutioner såsom skolor, domstolar, museer och massmedia. BOA har fått finansiellt stöd av staten och framförallt de lokala myndigheterna för att bedriva sina verksamheter. Dessutom har föreningen tilldelats expertstöd i form av rådgivare och psykologer för att bearbeta de traumatiska upplevelserna, advokater för att bevaka de berördas juridiska intressen, och arkitekter och museipersonal för renovering av brandlokalen, mm. BOA, Brandofferanhörigas förening, är emellertid endast en av de minnesgemenskaper som har bildats efter branden. De sociala kontexter där minnesarbete utförs är många fler och de kommer alla att presenteras och diskuteras senare.

Den franska sociologen Maurice Halbwachs (1992) är en

portalfigur för sociologer som vill närma sig en förståelse av minnesarbete och kollektiva minnen. Han skrev redan 1925 att: ”det förflutna är inte bevarat, utan det omkonstrueras på basis av nuet” (s 38; min översättning). Halbwach är mest känd för sitt intresse för den roll minnesarbetet har vid socialisering. I sitt arbete demonstrerar han de olika sociala kontexter där ett minnesarbete nödvändigtvis äger rum. I essän ”The Social Frameworks of Memory” skriver Halbwachs:

One is rather astonished when reading psychological treatises that deal with memory to find that people are considered there as isolated beings. These make it appear that to understand our mental operations, we need to stick to individuals and first of all, to divide all the bonds which attach individuals to the society of their fellows. Yet it is in society that people normally acquire their memories. It is also in society that they recall, reorganize, and localize their memories (ibid).

Halbwachs erkänns som den första teoretiker som verkade för att ’de-individualisera’ vår förståelse av minne. Efter Halbwachs pionjärinsats har sociologer fortsatt att undersöka minnesarbetets kollektiva aspekter. Man har visat hur kollektiva symboler och ritualer, som till exempel minnestunder, bidrar till konstruktionen av individuella minnen. De rituella praktiker, som bevarar minnen av det förflutna, ses samtidigt som berättelser om nuet. Det förflutna omtolkas i nya sociala sammanhang och blir då svar på en problematik som är aktuell i olika individers vardagsliv (till exempel, Middleton and Edwards 1990, Schwartz 1982 och Schudson 1989). I en definition av minne som kan fastslås på grundval av ovanstående framträder ett oundvikligt glapp mellan att erfara en händelse och att minnas den. Detta glapp fyller vi med våra kreativa tolkningar av det förflutna och det är det vi kallar för minne. Minne är således en kreativ ”dialog med det förflutna” (Walter

Benjamin citerat i Lash 1999: 132; min översättning;).

Forskare kan antingen främst rikta sin uppmärksamhet mot minnet av vissa erfarenheter, eller mot våra erfarenheter av att minnas. I det följande koncentreras intresset huvudsakligen på hur vi tillsammans med andra konstruerar och omkonstruerar våra minnen av kollektiva erfarenheter. Men även hur våra erfarenheter av minnesarbete tillsammans med andra påverkar oss i nuet är ett centralt perspektiv i framställningen.

Sociologer har oftast betonat nuets betydelse för våra minnen av det förflutna. De har visat att *när* vi minns, med *vem* vi minns, *var* vi minns, och *vilket* syfte vi har för att minnas påverkar *vad* vi minns. I denna studie undersöks den roll speciella minnesdagar har för minnesarbetet i samband med brandkatastrofen i Göteborg. Den roll som brandlokalen har som minnesplats för minnesarbetet analyseras. Dessutom studeras de olika mellanmännsliga sammanhang där minnesarbetet sker. Avslutningsvis görs ett försök att komma åt de underliggande syftena för det pågående kollektiva minnesarbetet efter brandkatastrofen. Syftet är att öka förståelsen för hur ’markörer’ konstrueras för att hantera traumatiska erfarenheter i det förflutna, allt för att ge vägledning i nuet. En sådan ansats, att presentera och förstå kollektivt minne, kan benämnas att anlägga ett intersubjektivt perspektiv. Betoningen ligger på att minnesarbetet inte sker *inom* en individ utan intersubjektivt *genom* den sociala kontext i vilken individen är förankrad. Vi konstruerar våra berättelser av erfarenheter i det förflutna tillsammans med andra människor och mot bakgrund av olika kulturella och sociala betydelseämnen, något Halbwachs kallade för ”social frameworks of memory”. Inom dessa samtalsvärldar omtolkas och omformulerar människor sina minnen (jmf Zerubavel 1997).

Minnesarbete som kommunikationshandlingar

Minnesarbete är kommunikationshandlingar (jmf Middleton och Edwards 1990). James Wertsch (2002) menar att minnesarbetet är en form av "förmedlad handling" (mediated action) som medför en interaktion mellan handlande personer och en uppsättning kulturella verktyg. Kulturella verktyg reflekterar, enligt Wertsch, bestämda sociokulturella sammanhang och det innebär att det förmedlade minnesarbetet sker och måste förstås utifrån en specifik sociokulturell kontext. Enligt Wertsch är de viktigaste kulturella verktygen texter, både skrivna och muntliga (s 14 ff). Texter är centrala eftersom de strukturerar meningsskapande, kommunikation och tänkande. Efter branden producerades olika texter av överlevande ungdomar, anhöriga, och vänner till de omkomna ungdomarna för att hantera erfarenheter av förlust och sorg. Dessa texter tar en mängd olika former.

Minnesböcker, den kondolensboken, som fanns på Börs-
huset veckorna efter branden där människor kunde framföra sitt deltagande, anteckningar i en besöksbok vid brandlokalen, en videofilm, sångtexter, dikter, webbsidor, mm har skapats under de mer än fem år sedan brandkatastrofen ägde rum. Införlivade i dessa specifika texter kan vi finna underliggande och meningsbärande sociokulturella texter. Wertsch påpekar att det finns röster i texter som "finns innan textförfattaren har kommit på dessa ord" (s 16). I analysen av texter tillkomna med anledning av brandkatastrofen ses sådana underliggande kulturella texter, det vill säga ett bestämt sociokulturellt sammanhang, som något som är betydelsefullt vid konstruktion av texterna.

Wertsch hämtar bland annat inspiration från den ryska litteraturvetaren Michail Bakhtin då han urskiljer tre aktörer i det drama som utspelar sig i minnestexter. Den första är

talaren/skrivaren och den personens intentioner med texten. Den andra är lyssnaren/läsaren, den som texten riktas mot. Vi väljer att dela våra minnesberättelser med vissa människor och inte med andra (minnesberättelser som läggs ut på Internet är ett undantag). Och den tredje aktiva komponenten är just de röster som finns *innan* talaren/skrivaren gör orden till sina – ord och texter är alltid "till hälften någon annans" (Bakhtin 1981: 293). Bakhtin skriver:

It [the word or text] becomes 'one's own' only when the speaker populates it with his own intention, his own accent, when he appropriates the word, adapting it to his own semantic and expressive intention. Prior to this moment of appropriation, the word does not exist in a neutral and impersonal language (it is not, after all, out of a dictionary that the speaker gets his words!), but rather it exists in other people's mouths, in other people's contexts, serving other people's intentions: it is from there that one must take the word, and make it one's own (s 293–294).

Med andra ord, minnen som berättelser följer vissa narrativa konventioner och regler. Minnesarbetet är inte frigjort från social påverkan och begränsningar utan då vi skapar våra minnen tillsammans med andra är vi fast förankrade i specifika sociala kontexter. Man kan således tala om kollektiva eller sociala minnen. Med bokens intersubjektiva ansats undviks både teorier som är socialt deterministiska (som fullständigt underkastar individer ett kollektiv) och teorier som bygger på visioner av en individualistisk, atomiserande social ordning (som förnekar betydelsen av kommunikativa relationer mellan människor och deras sociala förankring). Det kan därför vara på sin plats att klargöra relationen mellan individuella minnen och kollektiva minnen. Att minnas, även om det konstrueras utifrån gemensamma kulturella former och är begränsat av den sociala kontexten, är trots

allt en individuell handling. Individuella minnen är aldrig totalt standardiserade och följer inte heller fullständigt konventionerna. Individer som varit med om en gemensam händelse, så som de som var med om branden i Göteborg, bär därför med sig olika minnen. Brandhändelsen väckte olika känslor och associationer hos alla som berördes.

Funkenstein (1993) jämför relationen mellan kollektivt minne och individuellt minne med relationen mellan språk (langue) och tal (parole) som formulerades av lingvisten Saussure (s 5–9). Språk, som en kollektiv produkt, skiljs från olika användningar i specifika talsituationer, talakter; språk liksom kollektivt minne ses som ett överordnat system strukturerat av regler. Variationer i individuella minnen kan jämföras med den valfrihet vi har när vi använder språket. I bägge fallen finns begränsningar i hur en given kulturell kontext tillåter berättarens medvetna förändringar och variationer i innehållet, t.ex. i användningen av symboler och strukturer för kollektivt minne.

Om underliggande texter

Dikter är den typ av texter som oftast använts för att ge uttryck för sorg och saknad efter brandkatastrofen. Sörjande har själva skrivit dikter men dikter har även hämtats från andra författare som man har upplevt kunnat fånga de känslor som man ville förmedla till andra. John Shotter (1990) belyser minnesarbetets retoriska (poetiska) karaktär. Han betonar två aspekter. För det första, den vanliga aspekten som kopplas till retorik, dvs. språkets påverkande kraft, dess förmåga att kroppsligt beröra människor, dess kapacitet att påverka människors känslor. Den andra aspekten är retorikens poetiska kraft. Med det menar han att en kraft som kan ge en första form åt en känsloström, som är fragmenterad och bara delvis ordnad (s 124).

Efter brandkatastrofen har en lokal, en plats för minnesarbetet, skapats. Där vägleds en besökare av texter, bilder och andra artefakter. Även denna plats bidrar till konstruerandet av kollektiva minnen och man kan säga att lokalen i sig utgör en underliggande text. Den ger allt som presenteras en gemensam inramning.

Fulton och Bendixen (1994) har definierat sorg som en överväldigande känsla av förtvivlan och saknad efter signifikanta andra eller en del av en själv (s 136). Efter branden hade många människor ett starkt behov av att ta makten över dessa överväldigande känslor och att införliva de saknade som en del av deras eget nuvarande liv. I vår analys betonas att vi *gör* kollektiva minnen. Fokus sätts därmed på *görandet* – ett sätt att kollektivt ta makten över minnen.

De grupper, som vi har ringat in, ungdomar som överlevde branden vid Backaplan, anhöriga till omkomna ungdomar och även anhöriga till ungdomar som överlevde, samt vänner till omkomna ungdomar, skapar på olika sätt sina minnen av erfarenheter från brandkatastrofen. Grupperna och relationerna mellan dem utgör alla olika sociala och kulturella miljöer för gemensamma ansträngningar att minnas brandkatastrofen.

Minnen är inte något som vi har, utan att minnas är någonting vi gör. Följaktligen betonas genomgående i denna bok detta 'görandets perspektiv' genom användning av begreppet minnesarbetet. I begreppet minnesarbetet ligger även en förståelse av att minnet är en oavslutad och pågående process. Att minnas är en aktiv process som betecknar vårt ständiga sökande efter mening.

Historia kontra kollektivt minne

För det fortsatta resonemanget är det på sin plats att kon-

trastera historia och kollektivt minne. Återigen är det Maurice Halbwachs (1992), de kollektiva minnesstudiernas 'fadern', som på 1920-talet först formulerade distinktionen. Historia är resultat av en intellektuell, sekulär produktion av det förflutna och det kräver en historieskrivning som är analyserande och intar en kritisk hållning. Detta står i bjärt kontrast till kollektivt minnesarbete som är ett känslostyrt och kollektivt formulerande och omformulerandet av erfarenheter från det förflutna. Även om gränsen mellan historia och kollektivt minne inte alltid är knivskarp betonar många forskare denna skillnad. Peter Novick (1999) skriver till exempel att:

To understand something historically is to be aware of its complexity, to have sufficient detachment to see it from multiple perspectives, to accept the ambiguities, including moral ambiguities, of protagonists' motives and behaviour. Collective memory simplifies; sees events from a single, committed perspective; is impatient with ambiguities of any kind; reduces events to mythic archetypes (s 3–4).

Trots att distinktionen inte är glasklar är den användbar. I vårt fall hjälper den till att betona att det kollektiva minnesarbetet efter brandkatastrofen är djupt känslostyrt. Alla bär med sig egna minnesbilder och erfarenheter från katastrofen. Det finns i detta fall knappast en enstaka sann berättelse eller ens några berättelser som i detta avseende kan förstås som sannare än andra. Trots detta kan vi se att vissa berörda grupper jämför samman sina erfarenheter till mera enhetliga perspektiv genom interrelaterade processer av att minnas och att glömma. Minnesarbetsprocesserna bland de engagerade individerna blir på så vis till ett ställningstagande som även kan vägleda dem genom nuet in i framtiden. Jag vill hävda att i synnerhet minnesarbetet efter en katastrof, som bearbetar och omformulerar traumatiska erfarenheter,

har den karaktären. Minnesarbetet har temporala aspekter som griper tillbaka till det förflutna, över nuet, och in i framtiden. Det finns en stark drivkraft att omvandla den tragedi som upplevdes brandnatten till minnen som kan skänka tröst i nuet och visa vägen in i framtiden. På så sätt är kollektivt minnesarbete raka motsatsen till historisk erfarenhet. Historisk erfarenhet förutsätter att det som har hänt i det förflutna har hänt, de döda är begravna och deras kapacitet att påverka nuet är helt borta. Kollektivt minnesarbete syftar däremot till att ingripa i och omvandla den givna historiska temporala ordningen. Syftet med minnesarbetet är att införliva det förflutna i nuet och de döda i de efterlevandes nuvarande liv (jmf Turner 1999: 2 och Terdiman 1993: 8).

Marcel Proust ([1922] 1989) gav uttryck för tanken om att minnen bevarar det förflutna i nuet i sin roman *På spaning efter den tid som flytt*. "Varje dag av vårt förflutna har bevarats inom oss" (del 1: 844). När man skriver historia kan man välja att se händelsen som avslutad – vad som har hänt har hänt och händelsen är över – men våra minnen lever vidare inom oss som en serie ögonblick i tiden. En dramatisk händelse som brandkatastrofen väcks till liv som minnen, kollektiva likaväl som individuella, under oöverskådlig tid. Trots minnenas bestående närvaro i nuet är de inte statiska.

Mead (1932) betonar att våra minnen av det förflutna ständigt konstrueras och omkonstrueras i förhållande till ständigt nya situationer i nuet. Mead kan betecknas som en 'konstruktionistisk pragmatiker' som trodde att vi konstruerade det förflutet i våra minnen för att få vägledning inför nya situationer och problem som uppstår i ett föränderligt 'nu'.

Traumatiska händelser

En annan distinktion är viktigt för denna studie. Det är skillnaden mellan att minnas och att återuppleva. Distinktionen

syftar tillbaka till det avstånd en individ eller en grupp känner mellan sig själv och en viss händelse i det förflutna. Minnesarbetet förutsätter ett sådant avstånd. Genom att minnen är förmedlade genom texter skapar dessa texter avstånd till den händelse man minns. Att återuppleva en händelse är någonting annat än att minnas. I de fall där man återupplever en händelse finns det inget avstånd till den händelsen. Individen eller gruppen smälter ihop med händelsen i det förflutna. Det är som om individen eller gruppen på nytt befinner sig mitt i händelsen. Händelsen återupplevs. Wertsch (2002) pratar om distinktionen i termer av "erfarenhets-avlägsen" (experience-far) och "erfarenhets-nära" (experience-near).

Fenomenet, att återuppleva en händelse, har diskuterats av många forskare från skilda discipliner, vid sidan av psykologi och psykiatri, även inom litteraturvetenskap (Caruth 1995) och sociologi (Erikson 1995 och van der Kolk och van der Hart 1995). De har diskuterat återupplevelser i relation till traumatiska händelser. Trauma är den mest kraftfulla version av återupplevelser. Caruth (1995) beskriver trauma som "the literal return of the event against the will of the one it inhibits" (s 5). Hon skildrar hur överväldigande händelser i det förflutna om och om igen, genom påträngande inre bilder och tankar, fullständigt kan besätta någon som har upplevt ett svårt trauma (s 151). Man kan säga att människor kan återuppleva aspekter av ett trauma i form av ovälkomna och inkräktande tankar, mardrömmar eller så kallade 'flashbacks' (s 6). Även van der Kolk och van der Hart (1995) betonar att det som kännetecknar trauma är avsaknaden av en aktiv medverkan av dem som drabbas. Trauma är upplevelser som inte är integrerade i en förståelse eftersom de inte är införlivade i en berättelse. I kontrast är minnesarbete just det sätt varpå erfarenheter och upplevelser av händelser i det förflutet formas till berättelser. Individer och grupper utövar på så sätt en makt i skapandet av sina egna

minnen. Men i fall av trauma är det som att minnena utövar sin makt över individer och grupper.

Vid intervjuerna har många jag pratat med berättat om hur de återupplever brandnatten. I denna studie fokuserar jag dock minnesarbetet, de sätt som människor som berördes av brandkatastrofen aktivt har skapat sina minnen av händelsen, och därmed tagit makten över sina minnen.

Kollektiva minnesarbetsprocesser

Halbwachs (1980) ansåg att medan "the collective memory endures and draws strength from its base in a coherent body of people, it is individuals who remember" (s 48). Psykologen Fredrick Bartlett (1995 [1932]) argumenterade på ett liknande sätt i sitt klassiska verk *Remembering* för att man bör rikta sin uppmärksamhet på "memory in the group, and not memory of the group", när man vill försöka förstå kollektivt minne (s 294). Deras ansatser till studier av kollektivt minne är komplementära. Bartlett var mest intresserad av hur individernas kognitiva processer influerades av socialt organiserade tankeförbindelser och infallstecken. Halbwachs var däremot intresserad av hur sociala grupper producerade tankeförbindelser och kunde öppna olika typer av ingångar till minnesarbete.

Tankeförbindelser och liknande gemensamma referensramar, utgör tillsammans kollektiva kognitiva verktyg för att grupper ska kunna bringa reda i sitt minnesarbete. Tillgången till vilka verktyg man kan ta i bruk är skilda och det beror på att olika sociala grupper har olika textuella resurser att tillgå. Minnesarbetet varierar därmed mellan olika sociala grupper. I de olika kollektiva kontexter där de som minns ingår är de avhängiga av 'kulturella förtexter' och andra textuella resurser som är tillgängliga för dem. Här ryms alltså en mängd olika minnesgemenskaper – gemenskaper där sorg och saknad kan

delas. Därmed finns också en mängd olika kulturella verktyg som de olika minnesgemenskaperna kan förfoga över. Minnesgemenskaper och deras kulturella verktyg, i denna mening, står i fokus för denna studie.

Wertsch (2002) anser att vi, genom att se minne som en form av förmedlad handling, bättre kan klargöra vad analyserna syftar på. Aktörer och kulturella verktyg är de två grundläggande elementen i förmedlade handlingar. De flesta diskussioner av kollektivt minne fokuserar antingen minnesinnehållet, vad Wertsch kallar "episodiskt minne av händelser", eller så riktas uppmärksamheten mot de kulturella verktyg som används för att minnas, vad han kallar för "instrumentellt minne". Men ansatserna hänger ihop.

Instrumentellt minne är minne eller kunskap om ett kulturellt verktyg och tekniker för att använda detta. De kulturella verktygen, som till exempel språket, som används av en minnesgemenskap, kan skilja sig från de kulturella verktyg som en annan minnesgemenskap använder. Därmed kan man förvänta sig att olika minnesgemenskaper reflekterar olika minnesprocesser och även olika minnen, dvs produkterna av minnesprocesser, det som kallas för minnesarbete.

De minnesgemenskaper som aktualiseras i samband med brandnatten uppvisar en lång lista över instrument eller kulturella verktyg som medverkar till att skapa olika kollektiva minnen. Vid sidan av texter har webbsidor, sångtexter, poesi, videofilm, upprättandet av en minneslokal, minnesceremonier, m.m. använts för att aktivt skapa minnen av brandkatastrofen. Att så många olika kulturella verktyg tagits i anspråk har till följd att det inte finns ett enda kulturellt verktyg som kan fånga essensen av en episod. Utan vad som sker är att olika kulturella verktyg och kombinationer av verktyg, frambringar olika representationer av en episod eller händelse. Men olika minnesgemenskaper utnyttjar

olika kulturella verktyg för att kunna ordna de traumatiska erfarenheterna från brandnatten på en meningsfull sätt.

Berättelser är ett kulturellt verktyg för att rama in aktörer och händelser från det förflutna. Andra typer av texter, som krönikor och annaler skulle också kunna användas och de skulle då kunna tänkas producera andra slags minnen (jmf White 1983). Däremot har forskare betonat berättelsers centrala roll för mänskligt medvetandet i allmänhet (t ex Bruner 1990) och för kollektivt minne i synnerhet (t ex Mink 1978, White 1987 och Young 1988). Bruner (1996) hävdar att "the narrative mode for constructing reality" utgör grunden för att vara människa.

Alasdair MacIntyre (1984) har resonerat på ett liknande sätt vad gäller betydelsen av berättelser för mänskligt medvetande.

Man is in his actions and practice, as well as in his fictions, essentially a story-telling animal. He is not essentially, but becomes through his history a teller of stories that aspire to truth. But the key question for men is not about their own authorship; I can only answer the question 'What am I to do?' if I can answer the prior question 'Of what story or stories do I find myself a part?' We enter human society, that is, with one or more imputed characters — roles into which we have been drafted — and we have to learn what they are in order to be able to understand how others respond to us and how our responses to them are apt to be construed. ... Hence there is no way to give us an understanding of any society, including our own, except through the stock of stories which constitute its initial dramatic resources (s 216).

Iman Shakarchi, Brandofferanhörigas förenings, BOA:s, andra ordförande, presenterade sig själv vid intervjun som

en god historieberättare. Hon underströk betydelsen av att skapa berättelser som kunde inordna den bottenlösa sorg som hon och andra upplevde efter brandnatten. ”Jag har den här förmågan att berätta det som en saga.”

Det har hänt att det kommer svenskar och tackar mig för att det är så fint det här sättet att berätta, att berätta som en saga så att man hänger med. Då glömmet du inte de här små detaljerna heller. Och det är väldigt viktigt att ta det från början. För att jag insåg att med tiden måste man påminna.

Sättet vi minns bestäms av språket som är en förutsättning för att dela minnen eftersom minnen ”can be social only if it is capable of being transmitted and to be transmitted, a memory must first be articulated” (Fentress och Wickham 1992: 47). När vi gör om det förflutna till en berättelse innebär det att minnen blir förenklade, planerade och repeterade socialt och individuellt (Schudson 1995: 359).

Minnesgemenskapernas berättelseskapande står i centrum för mitt intresse. Både berättelserna och berättelseskapandet kommer att behandlas. Men även språkets, det gemensamma språkets, betydelse kommer att illustreras. Det faktum att många inom BOA har dåliga kunskaper i det svenska språket, det enda språk som anhöriga och överlevande ungdomar har för att förmedla gemensamma erfarenheter och känslor, har försvårat minnesarbetet och försvagat BOA:s som minnesgemenskap. Iman Shakarchi säger att:

Ju längre tiden går, börjar det kännas det här t ex att man är inte så duktig på svenska. Det gör att man behöver tolk. Men de kommer inte, de blir många som tar med sig någon kusin eller någon systerson eller någonting. Jag vet inte om de känner att det är jobbigt. Men om man är

tvungen att ha med tolk hela tiden när du ska förklara någonting blir det nog jobbigt. Det blir att man använder lite fackord. Jag känner att det är lite löjligt för det behöver inte vara så svårt. Men ändå, det är inte mitt språk så jag förenklar det. För vissa saker är jag tvungen att använda vissa ord. Ungdomarna säger ofta till mig: ”Iman kan du prata på rätt svenska”. Så vi försöker. Även de här kallelsorna ... när vi gör kallelsor försöker vi förenkla så mycket som möjligt och visa det för många innan vi skickar ut det. Så när du tar det i handen och läser upp det förstår du direkt.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu, BOA medlem som förlorade sin dotter i branden och är projektanställd på BOA:s kontor, poängterar också språkets betydelse för att hålla ihop minnesgemenskapen BOA.

Det var några familjer som var väldigt dåliga på svenska. Och där har vi varit lite dåliga. Vi har alltid haft tolkade möten. Men de har ju fått ringa och säga om de vill ha en tolk eller inte. Så i början hade vi både spansk, somalisk och kurdisk tolkning. Men sen har det tunnats ut då. Sen har vi då just några stycken som har lite svårt med språket.

BOA:s faktiska och potentiell minnesgemenskap omfattar människor med vitt skild språkbakgrund – från svensktalande till de som talar spanska, turkiska, arabiska, somaliska m.m. Det enda av språken som kunde förena BOA som en minnesgemenskap var svenska – ett språk som för de flesta var deras andra språk, och som många hade/har bristfälliga kunskaper i. Den etniska och språkliga mångfalden innebar också att de kulturella förtexterna ofta var vitt skilda. Det var ett förhållande som dock även kunde berika deras gemensamma berättelseskapande. Men det var också ett förhållande som kunde leda till missförstånd

och utanförskap i det gemensamma minnesarbetet.

Litteraturen om berättelser i allmänhet och till och med den om minnets organisering genom berättelser, är så omfattande att den knappast går att sammanfatta. Men i det här sammanhanget är det viktigt att tydliggöra två distinktioner. Den första distinktionen har att göra med två generella funktioner berättelser kan ha. En berättelse kan fungera som en "referent" och en berättelse kan ha en "dialogisk" funktion (Wertsch 2002: 57 ff). Den andra distinktionen har att göra med berättelsens karaktär, om den är konkret och specifik eller om den är mer abstrakt, dvs fyller en "schematisk berättelsemall".

En berättelse som referent hänvisar till dess potential till att referera till miljöer, aktörer och händelser. Med andra ord, denna funktion rör förhållandet mellan berättelser och de 'objekt' som de återger. Objekten kan vara verkliga eller fiktiva och ge upphov till "empiriska" berättelser, respektive "fiktiva" berättelser (ibid). Denna behandlar empiriska berättelser eftersom branden faktiskt ägde rum. En berättels dialogiska funktion hänvisar till hur en berättelse förhåller sig till en annan eller andra berättelser. Förstått på det sättet, besvarar olika berättelser varandra. Vad gäller brandnatten illustreras hur berättelser samtidigt kan inta funktionerna av att vara referenter och gå i dialog med andra berättelser. I vissa situationer dominerar den ena funktionen i andra situationer den andra funktionen. Men det är viktigt att notera att berättelser om brandkatastrofen går i dialog med andra berättelser för att ge en meningsfull ram för de olika minnesgrupperna. Varifrån de olika minnesgrupperna hämtar sina textuella resurser för minneskonstruktionens dialog påverkar vad och hur man minns de tragiska händelserna. De utgör olika narrativa gemenskaper.

En berättelses referentfunktion utgör mer än en enkel referens till miljöer, aktörer och händelser. För att en berättelse ska kunna fungera som en referent måste den kunna gestalta en slags helhet av flera skilda element. Detta sker genom att berättelsens handling utformas. Att berättelsen förs till ett slut är en av de viktigaste delarna då den skapas. För människorna i vår studie gäller det att konstruera en känsla av avslutning för att gå vidare med livet – det är ett sökande efter mening (jmf Bartlett 1995: 44–45). Men berättelsernas slut varierar, grupper som är inbegripna i brandkatastrofens minnesarbete väljer att avsluta sina berättelser av sorg och saknad på olika sätt.

Masoud Owji förlorade ena ögat och händerna i branden. Under sin långa vistelse på sjukhuset blev han intresserad av film och filmskapande. Han ville göra en egen dokumentärfilm om livet efter branden. Med filmen ville han ge sin berättelse av minnesarbetet och skapa ett slut som pekade i en positiv inriktning och kunde inge hopp inför framtiden. Masoud Owji säger att:

Jag vill visa människor som har tagit sig vidare – som försöker göra något bra av sina liv. Om jag och andra kan berätta hur vi har gjort tror jag att det kan vara till hjälp för alla människor som hamnat i kris. Men egentligen gör jag det inte för andra utan för mig själv.

Jag har inte råd att tappa hoppet om ett lyckligt liv. Jag har bestämt mig för att fortsätta kämpa, även om det är svårt. Mina vänner och alla andra som dog finns i våra hjärtan ('BOA 30 oktober' i *Röster – ett magasin om demokrati och den allmänna rösträtten*, Justitiedepartementet och Demokratidelegationen, s 8).

Nora (1996) menar att före 1800-talet var minnen och minnesarbete en så integrerad del av livet att folk knappt var medvetna om deras existens. Nu, som en konsekvens av att ritualer är inte längre en naturlig del av vardagslivet och minnesplatser inte naturligt uppstår ur levde erfarenheter, måste minnesplatser skapas. I och med att rummen för autentiska levda minnen nu i moderna samhällen har krympt, måste konstgjorda rum för minnesarbete konstrueras. Nora urskiljer fyra typer av "realm" eller rum för minnesarbete: symboliska rum (årsdagar, mm); funktionella rum (självbiografier, handböcker, föreningar, mm); monumental rum (kyrkogårdar, byggnader, mm); och topografiska rum (arkiv, bibliotek, museer, mm). Alla dessa rum för minnesarbete har på olika sätt konstruerats av sörjande efter brandkatastrofen. Dessa minnesarbetsrum används av de berörda för att organisera och artikulera sin sorg och saknad. Men även om Nora särskiljer rummen och deras funktioner i minnesarbetet kommer jag att visa hur de samspelar vid skapandet av mening efter brandkatastrofen.

MINNESGEMENSKAPER - MELLANMÄNSKLIGA SAMMANHANG FÖR MINNESARBETE

Vi minns tillsammans med andra, det är något som Halbwachs tidigt påpekade. Minnesarbetet sker i mellanmänskliga sammanhang, vad den israeliska sociologen Evtar Zerubvel (1996) har kallat "mnemonic communities" här benämnt minnesgemenskaper. Dagens moderna samhällen kännetecknas av en mängd minnesgemenskaper som konstruerar och upprätthåller vad Levy och Sznajder (2002: 91) kallar "små minnen".

I ett minnesarbete efter en bestämd händelse, som brandkatastrofen, uppstår en rad olika minnesgemenskaper som delar erfarenheter av händelsen. Det kan uttryckas som att de har en 'organisk' relation till händelsen. I detta fall gäller det de ungdomar som var på diskoteket men överlevde, ungdomar som skadades efter branden, anhöriga till omkomna ungdomar, anhöriga till ungdomar som överlevde, samt ett vidare nätverk av vänner till både de döda och de anhöriga.

Till detta kan läggas alla som på olika sätt, genom massmedia, blev berörda av den stora katastrofen, men som inte hade en organisk relation till händelsen. Tillsammans utgjorde dessa människor en upplevd erfarenhetsgemenskap, men dessa grupper av sörjande kan kombineras på olika sätt och förstås som en mängd olika minnesgemenskaper. Det är viktigt att fästa uppmärksamheten på att de olika minnesgemenskaperna producerar olika kollektiva minnen,

ett förhållande som Halbwachs framhåvt. Delade minnen är av nödvändighet plural eftersom de skapas och bevaras på olika sätt inom de olika minnesgemenskaperna. Det finns lika många kollektiva minnen efter branden som det finns grupper eller minnesgemenskaper. Med andra ord, där det finns en mångfald av meningsbärande grupper eller överlappande tillhörighet till olika grupper så finns det många minnen. Snarare än att förstå minnen som ting, fokuserar vi här på kollektiva minnen som sociala processer, distinkta uppsättningar av minneshandlingar som äger rum i olika minnesgemenskaper på särskilda minnesplatser (jmf Zelizer 1995).

Den kulturella kontextens betydelse för minnesarbete

Som vi har diskuterat inledningsvis krävs det, utöver erfarenheter av händelsen, även vissa gemensamma kulturella verktyg för att kunna dela sorg och saknad. För det första krävs det ett visst gemensamt språk för att kunna bearbeta sin sorg och saknad tillsammans med andra. Som Wertsch (2002) framhävde är de viktigaste kulturella verktygen texter, både skrivna och muntliga. Men för att kunna skapa gemensamma texter krävs ett gemensamt språk. Brandkatastrofen i Göteborg drabbade människor med vitt skilt ursprung, bland de överlevande och de döda ungdomarna fanns 29 olika nationaliteter representerade. Det var en katastrof som drabbade människor i ett land, Sverige, som är ett relativt nytt multietniskt land. Många som drabbades, framförallt anhöriga till omkomna och överlevande ungdomar, hade liten eller ingen kunskap i det svenska språket. Vi ska se senare i texten hur språket medverkade till att begränsa BOA som minnesgemenskap.

Utöver språket som kulturellt verktyg för minnesarbete finns även kulturellt gemensamma underliggande berättelser om hur sorg och saknad bör/kan uttryckas. Forskare

har påpekat att de sätt varpå sorg och saknad uttrycks och upplevs är kulturellt betingade (t ex Rosenblatt m.fl. 1976; Irish m.fl. 1993). Vad som anses vara ett lämpligt sätt att uttrycka sorg och saknad på i ett kulturellt sammanhang kan upplevs olämpligt i ett annat. Ann-Britt Söderberg-Vurucu berättade om kulturella former för sörjande som hon tyckte inte hörde hemma i BOA:s minnesarbete.

Det finns ju ... jag tycker ju själv att de vårdar sorgen ... det är kanske hemskt att säga så, men min dotters styvpappa – han är kurd ifrån Turkiet – vi pratade jättemycket om det här. Han förklarade kulturellt hur många av dem tänker. Att man inte får lov att vara glad. Man får inte lov att skratta. Man får inte gå ut och dansa. Man får inte lov att dricka öl, vin och sånt. Sen när man har flera barn som jag tycker att man ska leva för då ... man kan aldrig glömma ett barn man har förlorat ... men jag menar, man får inte glömma resten heller. Men han förklarade att fördom är det så otroligt att tänka sig att bli lycklig igen. De tillåter sig inte det. Gruppen runt om tillåter det inte.

Ett sociologiskt perspektiv på sorg betonar att olika kulturer ger olika acceptabla sätt att uttrycka sorg och saknad. Det finns vissa sociala begränsningar för hur vi bedriver minnesarbete, och dessa begränsningar varierar mellan olika sociala grupper. Arlie Hochschild (1979), en sociolog verksam inom en socialkonstruktivistisk ansats, hävdar att vad vi känner och hur vi känner vägleds av vad hon kallar ”feeling rules”. Känsleregler är sociala normer som föreskriver ett viss känslobeteende i en given situation. Bryter man mot dessa känsleregler är inte känslhandlingarna meningsfulla för de andra i gruppen eller minnesgemenskapen (s 552ff). På så vis kan en minnesgemenskap och det minnesarbete som sker inom den hotas.

Ann-Britt: Annars märker jag väl att när vi träffas så är

det inte så många som gråter. Det är några stycken, några få. Det är några som – då blir man så arg – det är några mammor som fortfarande kommer med sina blommor och bara skriker rätt ut på samma sätt som de gjorde när det hände. Då blir man så arg och tycker att det är konstigt ... man ska inte ha den typen av känslor nu va? Jag tycker också att man är väldigt ... att man vrålar ut så där ... jag har lite svårt att förstå det. Jag förstår att man gör det i början, i chocken och allt detta. ”Slår sig” som min man sa. De kan ta stenar ... i Turkiet tog man stenar och slog sig med när man förlorat någon nära. Jag tänkte: ”men herregud vilken kultur”. Men så såg jag ju det. Det skrämde mig väldigt, när vi kom till bårhuset och mötte dom här ... många av dom slängde sig på marken och slog sig ... och herregud, jag bara stod och sa: ”jag vill inte höra, jag vill inte se, jag går hem”, så kände jag det. Det blev för mycket. Men i och med att han hade berättat så mycket för mig visste jag att det var så. De ville dra av sitt hår och allt möjligt. Men att man gör det efter fyra år! Därför kunde jag förstå min man lite som ändå kommer från den kulturen. Så jag sa: ”åh vad de håller på, de skrämmer ju bort folk” (skratt).

Ann-Britt Söderberg-Vurucu ger ett starkt uttryck för de känsloregler som hon menar ligger till grund för hennes och BOA:s normuppsättning för hur man ska visa sin sorg och saknad. Ett beteende som avviker från de implicita känsloreglerna ”kan skrämja bort folk” från BOA:s minnesgemenskap.

Även om kulturella skillnader kunde verka splittrande för kulturella gränsöverskridande gemenskaper så kunde också den kulturella mångfalden vara en tillgång. BOA kunde till exempel ta denna mångfald i bruk vid utformningen av minnesceremonier och i det pågående minnesarbetet. Inslag från olika kulturella sorgetraditioner blandades för

att skapa nya sätt att minnas sorg och dela saknad. Element från olika trossamfund förenades vid sekulära minnesceremonier och i utformningen av sekulära minnesplatser. Ann-Britt Söderberg-Vurucu har beskrivit hur mångfalden har lett till att berika det gemensamma minnesarbete som utförs inom BOA. Inom BOA finns ca nitton nationaliteter representerade och även många skilda trosriktningar.

Det har visat sig att det finns så mycket olika tro. Gudstro och andligt, överhuvudtaget tro. Det har jag ju märkt i och med att jag har pratat med så många olika medlemmar nu. Och det är ju helt otroligt hur den påverkar oss också. För iranierna är det ju självklart – nu drar jag alla över en kam, men i princip tycker jag det – så har de en tro på andra sidan. Och de har en tro på det spiritistiska, att det finns en mening i det här ... ödet och hela den biten. Sådant pratades det mycket om på de olika minnesträffar vi hade.

Abby: Mm

A-B: De har ju väldigt konkreta ritualer också – tidsmässigt, vad som sker med själen och så. Och det har vart en jättestyrka. Jag har lärt mig mycket av det och överfört det på många andra anhängare i mitt sätt att arbeta.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu har beskrivit hur de omkomna barnens gravar finns utspridda runt Göteborg och hur de har blivit mycket särpräglade minnesplatser. Hon menar att nya kulturella praktiker har uppkommit i och med att Sveriges befolkning har blivit alltmer mångkulturell.

A-B: Muslimerna har seden att efter fyrtio dagar – ja, först så begraver man – då träffas man och äter barnets mat. Det barnet tyckte om allra mest. På begravningen bjuder man på det godiset och de kakorna som barnet tyckte

bäst om. Sen efter fyrtio dagar gör man om processen och då träffas alla vid kyrkogården, för då händer det någonting med själen. Lite dåligt konkret så men (ursäktar sin beskrivning). Sen kommer jag inte ihåg om det kommer något förrän nästa årsdag. Då ska man också göra mat. Det ska vara barnets mat, barnets godis, barnets kakor, det som den tyckte allra bäst om. Då mättar man själen säger de ... och så går de ner till kyrkogården och så läser man över den också, men det kan ju en svensk göra också. Det är ju bara olika böner. Men just det att de ser det så, att om du äter detta mättar du själen på andra sidan. Så rent vetenskapligt eller rent känslomässigt har jag tänkt så här att, det är ju självklart. Jag mättar åtminstone min egen själ. För om jag gör det som barnet tyckte bäst om så tänker jag väldigt mycket på henne just då och då mår jag bra ... eller så kan jag vara ledsen men ändå må bra. Så att det är inte en dum ide, om man kan se det så. Den idén har vi anammat många av oss. Vi var väl aldrig på kyrkogården och hade fika förr i tiden, det gjorde väl inte folk. Men man sätter sig där på årsdagen, barnets födelsedag, eller efter de där fyrtio dagarna ... bullar upp där på kyrkogården. – Vi har lärt oss av dom.

Det har blivit så annorlunda i Sverige nu med att vi smyckar gravar på ett annat sätt. Vi lägger nallar och grejer. Sånt gjorde man inte förr. Och de får ju vara kvar, det är ju skönt. Någon gång har det försvunnit något. Men det har man tänkt att det är nog någon kompis som vill ha en souvenir eller så. Men det roliga är att som min ... mina barn ... det säger jag för att de ligger bredvid varandra de här två barnen. Vi kallar det för våra barn. Runt omkring så ser man att det finns några som inte är svenskar som har väldigt mycket smyckat. Och kommer man dit ... tyckte barnet om coca-cola, så är det en coca-colafaska där, eller ett cigarettpaket, eller

en chokladbit, det ligger där också... det är helt underbart. Men det är nog det att man ser gravarna runt om. Abby: Vilken kyrkogård är det?

A-B: Johanna ligger på Fridhem. Det ligger nog fem ... sex från branden på Fridhem. Sen är det nio eller fler på Kviberg. Först nio iranska i en rad ... de har hjärtan alla nio bredvid varandra. Sen har de hängt en kedja. Jag tycker att det är en väldigt fin symbol att för att visa att de hör ihop. Och sen är det somalierna som lät begrava sina anhöriga på Billdal, några andra muslimer har gjort på samma sätt. Någon kurd tror jag det är som gjort det också. De gör det i Billdal för det finns en muslimsk kyrkogård där. Men Kviberg har många valt, de har accepterat. Några har tagit sina barn till hemländerna. Det har varit ett stort känslomässigt problem för dem. Men nu har de haft Backaplan att gå till för att tända ljus.

Minnesarbetet kom omedelbart igång inom familje- och släktgrupper. Men ett minnesarbete skedde även inom ungdomarnas vänskretsar. För att bearbeta den traumatiska händelsen sökte sig ungdomarna till varandra. Brunnshuset, en fritidsgård nära Backaplan fick snabbt en stor betydelse som mötesplats för sörjande ungdomar. En tjej berättade för journalister att det bara var kompisarna som förstod de känslor som vällde fram. "Våra föräldrar säger inte så mycket. De är så chockade" (*Göteborgs Posten Nordväst*, 1999.11.11, s 2). Efter branden strömmade det hundratals ungdomar genom lokalerna, de gick mellan Backaplan och Brunnshuset. En kille som sov över några nätter på fritidsgården berättade att "det kändes bättre att sova med kompisar än att sova ensam" (ibid). En annan berättade: "Vi har försökt hålla ihop. Det går inte att gå och tänka på allt själv. Det knäcker en. Vi ska minnas och sörjer de omkomna" (ibid).

Vid de olika stödcentra som upprättades av kommunen

strax efter branden fick många människor hjälp att påbörja sitt minnesarbete. Hozan Sadek berättade att efter sin långa sjukhusvistelse ville hon inte få hjälp av psykologer, hon orkade inte. Hon berättar om en minnesgemenskap som bildades spontant genom kontakter vid ett stödcenter.

Jag ville inte prata om branden. Fast efter ett tag blev vi en tjejgrupp på Stödcentrum, fem tjejer från branden som började göra grejor ihop. Det blev en vändpunkt.

Hozan berättade om sin storasyster som varit hennes stora stöd vid minnesarbetet, samt även om mammans betydelse. Men hon säger att: ”föräldrar vill så väl och blir lätt oroliga. Därför kan det kännas svårt att prata med dom om hur dåligt man mår” (*Göteborgs Posten*, 2003.10.30, s 6).

Även föräldrar sökte sig till andra barns föräldrar för att få stöd i sitt minnesarbete. Efter branden träffas nu Iman Shakarchi som kommer från Irak, och tre mödrar från Sverige, Chile och Polen.

Min Merjam och deras döttrar umgicks sedan vi bodde i Angered. Nu är alla fyra döda. Men vi mammor träffas för det är väldigt skönt att prata med varandra – prata om sina barn, hur de var, vad vi hört, vad vi fick veta om katastrofen. Vi ska fortsätta att ses (*GT*, 1999.01.12, s 6–7).

BOA som minnesgemenskap

En viktig punkt vad gäller minnesgemenskaper är att varje minnesgemenskap kan ses som dels en ”ödesgemenskap” (”community of fate”) och dels en ”viljegemenskap” (”community of will”) (Booth 1999). BOA kan förstås både som en ödesgemenskap och en viljegemenskap, men är mest präglad av ödets kraft. Om man ställer frågan: Kan inte olika grupper fritt välja vad som ska minnas? så blir svaret helt

enkelt nej. Traumatiska händelser, som branden i Göteborg, är en av de faktorer som begränsar grupperns fria val av möjliga minnen av händelser i det förflutna. Traumatiska händelser gör det förflutna till en del av oss eftersom deras kraft ”tvingar oss att minnas dem” (Misztel 2003: 69). BOA som minnesgemenskap är därför i mångt och mycket en ödesgemenskap. Längre fram i texten framkommer det dock att vissa minnen av brandnatten och ungdomarnas gränsöverskridande festgemenskap har lyfts fram och i viss mån förskönats. Därmed kan BOA också förstås som en viljegemenskap.

En annan viktig punkt vad gäller minnesgemenskaper är den åtskillnad som Wertsch (2002) gör mellan ”implicit communities” och ”imagined communities”. Implicita gemenskaper utgörs av en grupp individer som delar en gemensam uppsättning av kulturella verktyg, *men* det är man oftast omedveten om och man använder inte detta faktum för att konstruera eller reproducera en gemenskap.

Föreställda eller imaginära gemenskaper däremot använder sig aktivt av de gemensamma kulturella verktygen, inte minst berättelser, för att skapa och reproducera sina gemenskaper. Genom minnesarbete konstruerar minnesgrupper sig själva. BOA är en imaginär gemenskap och de använder, som framgått ovan, de gemensamma kulturella verktyg de har för att aktivt skapa nya synkretistiska, sammanjämkade kulturella uttryck i sin minnesgemenskap.

Imaginära gemenskaper ställer frågan om relationen mellan kollektivt minne och kollektiv identitet på sin spets. För Halbwachs (1992) föregår kollektiv identitet kollektivt minne därför att en kollektiv identitet bestämmer det kollektiva minnets innehåll (jmf Megill 1999: 44). Kollektiva minnen både, som en bild eller berättelse, *och* en reflektion av den sociala identiteten av gruppen som inramar den, ser

händelser ur ett bestämt och engagerat perspektiv, och medverkar således till att säkra gruppens inre solidaritet och kontinuitet. Även om jag kan hålla med Halbwachs om, att gruppens minnen kan ses som en manifestation av deras sociala eller kollektiv identitet, vill jag lämna vi ett visst förbehåll vad gäller hans förståelse av deras inbördes relation.

Jag vill argumentera för att det föreligger en mer dynamisk relation mellan kollektiv identitet och minne. BOA:s minnesarbetsprocesser har i hög grad medverkat till att forma BOA:s sociala identitet, och *vice versa*. Överlag har inte människor sökt sig till BOA och en social identitet som ett sörjande brandoffer. De fann sig snarare ofrivilligt drabbade av händelsen och sökte sig till andra i samma situation. Deras förståelse av sig själva som grupp formades alltefter som deras minnesarbete fortskred. Likaså kom deras kollektiva identitet under hand att påverka hur de inrammade sina kollektiva minnen av branden (jmf Misztel 2003: 55).

Några månader efter branden blev alla som hade skadade barn eller barn som avlidit kallade till ett stort möte av en mamma som hade förlorat sin son i branden. Redan dess för innan hade en grupp iranska föräldrar, som hade förlorat barn, dryftat idén att starta en förening för brandofferanhöriga. Vid detta möte hade föräldrar ställt upp och berättat hur de kände sig och hur deras tillvaro hade förändrats. Iman Shakarchi berättar för en journalist om starten av föreningen BOA.

Det blev tydligt att vi behövde varandra. För att skapa gemenskap och få information. När vi insåg att det redan fanns en förening bildad var det naturligt att alla gick med där. Det lades fram ett förslag till en styrelse och alla fick rösta. Så blev BOA till. ('BOA 30 oktober' i *Röster – ett magasin om demokrati och den allmänna rösträtten*, Justitiedepartementet och Demokrati delegationen, s 8)

Föreningen fungerade från början som ett stöd och nätverk för de anhöriga. Iman Shakarchi fortsätter sin berättelse om BOA:s tillblivelse.

Som drabbad lever man i en egen värld och blir lätt ensam. Ibland mår man bättre – ibland sämre. Vi hade gemensamma behov. Det gällde också praktiska saker, som att sköta tvätt och städning. Sådant man inte tänker på. Det var också viktigt att ge information. Vi visste inte om branden var en olycka eller ett attentat. Man vill veta varför och vem (ibid).

Även Ann-Britt Söderberg-Vurucu har minnesbilder från BOA:s tillkomst.

Det var den första tanken... vad många vi är... vi har varandra, vi måste ta hand om varandra. Så jag gick med i styrelsen direkt. De första där var iranier som drog igång den. Fast då var det liksom bara... de gick ihop helt enkelt. De kände varandra en del och kände bara att vi måste göra något. Och i det här landet är vi ju så föreningsbenägna...

Min dotter dog tillsammans med sin bästa väninna vars pappa är från Iran. – Mamman är svensk men pappan är från Iran – och han var med i den här gruppen och tyckte: ”Men Ann-Britt du ska vara med, det är bra att ha en svensk med.” Och i och med att han kände mig, vi var goda vänner, så föll det sig så. Jag sa: ”Självklart”. Jag är en gammal föreningsräv, så det var enkelt för mig att hoppa in. För jag vill veta vad som händer. Jag ville gärna vara med. Så vi bildade den här föreningen. Det gick ganska snabbt.

Abby: Det gick väldigt snabbt, var det omständigheterna som krävde denna snabba handling?

A-B: Ja, det gjorde det, jaa. Det satt en annan mamma alldeles för sig själv och var frustrerad hemma samtidigt. Hon visste inte att vi höll på med. Hon höll på för sig själv alldeles ensam. För hon ville ha advokat och skadestånd, vem ska stå till svars och ... all den här ilskan hon hade. Så hon lyckades övertala polisen och få alla adresser. Hon hade skickat brev till alla anhöriga alldeles av sig själv. Sen sammanstrålade vi och så blev det en hel förening av det. Jag tyckte att det var väldigt tufft av henne – ensam, hon hade en sådan väldig styrka.

Iman Shakarchi, som förlorade två döttrar i branden, berättar för oss vad minnesgemenskapen i BOA betyder för henne.

Tillsammans är vi många, och det känns bra. Även om man inte har lust ibland. Syskon, kusiner och alla andra förväntar sig också att du ska kunna fortsätta. Ibland får man kommentarer som skär i hjärtat. Så det är väldigt skönt att ha andra mammor eller pappor eller ungar kring dig som gör att du kan vara dig själv. Då kan man sitta med varandra och beklaga sig för varandra. Att bara sitta och titta eller ta upp varandras tankar på något sätt. Tänk om man vore ensam. Om jag hade förlorat mina barn i en bilolycka, då skulle jag aldrig ha fått vara tillsammans med andra på samma sätt.

Iman Shakarchi berör en viktig funktion som minnesgemenskaper har. Anthony Giddens (1991) anser att anledningen, till att människor så sällan offentligt talar om döden eller visar sin sorg, är att den sociala ordningen i moderna samhällen som det svenska kräver att man visar känslomässig kontroll. Död och sorg hotar den sociala ordningen genom att den påminner oss om livets och den sociala ordningens sköra existens. Mellor och Shilling (1993), samt Metcalf and Huntington (1991) hävdar att sorg och död helt enkelt betraktas som olämpliga samtalsämnen. – Vi vill

skydda oss själva och andra från alltför känslomässiga och närgångna samtalsämnen. Fulton och Bendiksen (1994) redovisar en amerikansk undersökning där bara 25 procent av de tillfrågade sa att de skulle nämna den döda om de konfronterades med en sörjande. Hela 64 procent sa att de skulle föredra att överhuvudtaget inte prata om den sörjandes förlust av en nära anhörig och 10 procent ville inte svara på frågan. Det allra vanligaste svaret på varför man skulle undvika ämnet var: ”jag vet inte vad jag ska säga” (s 159). I dessa typer av interaktioner förnekade de sörjande sin sorg och minnesarbete försvårades. Inom BOA:s minnesgemenskap bekräftas legitimiteten. Iman Shakarchis och de andra deltagarnas sorg och minnesarbete underlättas därmed. För människorna som drabbades av brandkatastrofen var det viktigt att hitta minnesgemenskaper där de kunde tillfredställa sina behov av att prata om sin sorg och saknad.

Döden är synlig i det offentliga livet genom massmedia, men då handlar det oftast om en våldsam död och spektakulära katastrofer såsom brandkatastrofen. Det vardagliga sorgearbetet är oftast osynligt, det tillhör den privata sfären. Sorgearbetets osynlighet i det offentliga är ett uttryck för dödens och sorgens ”intimisering” (jmf Giddens 1991 och Åkesson 1997). Detta medför att människor som förlorat någon närstående ofta känner sig osäkra och övergivna.

BOA som minnesgemenskap fyllde ett viktigt behov för många sörjande efter brandkatastrofen. Det blev legitimt att prata om känslor av sorg och saknad. De ingick i ett sammanhang med andra som delade dessa känslor – de behövde inte känna sig ensamma i sitt minnesarbete. Eva Reimers (2000) fann samma fenomen efter Estoniakatastrofen. Många av de sörjande efter Estonia bildade olika anhörigrupper som en reaktion på de känslor av utanförskap som deras sorgearbete medförde.

Enligt Misztel (2003: 81) finns det en hel del empiriskt stöd för att känslor, positiva eller negativa, tenderar att delas socialt. En känslomässig erfarenhet blir en uppmaning till en person att tala om upplevelsen med andra, allt för att förstå och ge mening till erfarenheten. Ju mer intensiva de personliga erfarenheterna är, desto mer benägna är människor att dela med sig och prata. Att tala om en händelse är en form av repetition som kan främja minnesprocesser, eftersom att tala eller att översätta en erfarenhet till ett språk är en social mekanism som vägleder människor i nuet. Annorlunda uttryckt; genom att människor talar om en händelse kan de organisera och assimilera händelsen kognitivt.

Om en händelse väcker särskilt starka känslor tenderar de minnesbilder som formuleras att vara skarpa, precisa och konkreta berättelser som lämnar bestående minnen av händelsen. Denna typ av minne har av Finkenauer et al (1997) kallats för "fotoblixtminne" (flashbulb memory). Denna typ av minnen ses som kvalitativt skilda från andra mer vanliga minnestyper, framförallt därför att fotoblixtminnen inte är lika föränderliga och påverkade av tidens förlopp. Minnen av brandkatastrofen, en oväntad och känslomässigt intensiv händelse, är av fotoblixttypen, vad gäller de som var närvarande vid branden. Man kan därför vänta sig att dessa minnen kommer att vara mer eller mindre bestående för de berörda.

Iman Shakarchi påpekar dock att BOA:s minnesgemenskap inte är given utan att den ständigt måste upprätthållas. Medlemmarna måste påminnas om varför de är med.

Jag vet inte. Det blir mera "jag" och "mitt", och: "Vad känner jag för det, vad får jag?". Då har man glömt bort varför BOA kom till. Så varje möte innan vi börjar påminner jag: "Kom ihåg, det här och det här". Det är därför vi är här". Jag var tvungen att säga den sista

gången: "Glöm inte att jag har förlorat två barn här". Så jag är inte den som klarar av allting. Men jag har för det mesta ungdomarna på min sida, ungdomarna som stöder mig. Det känns jättebra.

Hur går minnesarbetet till inom BOA? Utöver mera utåtriktade aktiviteter, såsom minnesdagarna, minnesfesterna, renoveringen och gestaltningen av brandlokalen som en minneslokal, har BOA andra typer av möten och träffar. Ann-Britt Söderberg-Vurucu skildrar hur man kan sörja ihop, dvs hur man kan sätta igång ett minnesarbete.

Man kan ju sörja ihop. Jag hade ett videoband som hette "This is Nangiäla". Den handlar om två familjer som förlorat små barn. Jag hade den här och så hade jag en grupp mammor och vi tittade på den tillsammans. Efteråt så startade det så här ... först lite trevande ... jag tänkte hur ska det här bli nu. För det var en väldigt känslig film. Vi satt ju och grät och en kvinna sa: "Jaha då, precis som han sa där, så tänkte jag och så gjorde min man." Ah, det var så intressant att sitta och lyssna på dom. För det var det jag eftersträvade, att de skulle komma igång i sitt prat och i sitt ... de här aha-grejorna. Fast det ändå var i samma grupp. Vi hade alla förlorat barn i branden. Men ändå hade vi inte pratat om våra barn på det sättet. Så den filmen väckte det. Där satt de jätte länge och pratade och pratade. Det ena gav det andra och ... dom pratade om sina barn och hur dom hade tänkt de dagarna ... ja helt underbart var det ... Man behöver något som en öppningsgrej. Att sätta sig så här (ansikte mot ansikte) då börjar inte folk prata.

Mycket av BOA:s arbetet har gått ut på att rekrytera alla som på olika sätt drabbades av brandkatastrofen. Otto Alvaro, ungdomsassistent som är projektanställd på BOA:s kontor för uppsökande arbete, berättar om det som gör

föreningen unik och varför de inte når ut till alla.

Jo det är självklart att det är en påtvingad förening (skratt). Om man får kalla det så. Att det blir på det sättet. Det finns föreningar som är fotbollsföreningar, pingisföreningar eller föreningar där den som blir medlem självklart tycker om idén, ämnet – de, gillar just fotboll. Som när en annan fotbollsspelare kommer hit vet de automatiskt att de kan prata fotboll, därför har de sökt sig till föreningen. Här är det nästan påtvingat, eftersom de inte vill vara med i brandoffrens anhängarförening, utan de är med på att de är anhängare eller överlevde branden. Därför säger jag påtvingad (skratt). Men det är bara ett sätt att uttrycka sig. Så att det är en lite annorlunda förening. Det är inte som de här andra föreningarna dit man söker sig själv. Också självklar har man ... numera är det mer avslappnat, så numera är det inte påtvingat att dom söker sig till oss. En viss procent av medlemmarna har sökt sig till oss av sig själva. För att dom själva tycker att det är bra med en förening. Det fanns fyrahundra ungdomar ungefär vid festen, sextiotre omkom. Så säg att det är trehundrafyrtio-femtio som överlevde egentligen. Det är ganska mycket folk. Och när jag sitter här ... vi har fyrtiofem-femtio ungdomar då fattas det trehundra. Var är de undrar man. Så vi skulle kunna ha alla de här trehundrafyrtio ungdomarna och deras föräldrar som medlemmar, samt alla anhängare. Men alla anhängare är inte medlemmar och alla ungdomar som överlevde är inte medlemmar. Vi har register på dom. Vi vet vilka de är, men alla är inte medlemmar. Från början var det så att alla automatiskt blev medlemmar, men numera är det inte så. Man får söka själv. Så nu har det gått så pass många år att nu vet man vad BOA är för något, vad vi går för, vad vi kan och vad vi inte kan. Har man inte förstått det efter fyra år så är det svårt att veta om dom kommer att förstå det i framtiden. Vi har gjort vårt bästa i varje fall

inom det här... de här två terminerna ... för det här projektet har inte funnits hela tiden. Det är ett nytt projekt. Inom det här året – det har varit två terminer – så har vi gjort vårt bästa för att visa vad BOA går för. Varför vi finns här, och vad vi kan göra för dem. Vad de kan göra för sig själva i föreningen. Så att jag tror att vi har varit ganska tydliga på de punkterna.

Abby: Varför når ni aldrig ut till alla?

Otto: Varför vi når till alla, men vi får inte hit alla menar du?

Abby: Jaa.

Otto: Vi har nått de flesta, nästan alla. Varför inte alla kommer ... det finns lika många svar som det finns människor som inte kommer. Men jag kan säga som så här, en orsak är säkert att visa att man har starka band inom släkten och familjen, dom känner att dom inte har något behov av en förening utan att dom har klarat sig på sitt eget lilla sätt. Eller lilla! Man behöver inte säga lilla, de kan vara väldigt duktiga ibland. De har klarat av på eget sätt, att sörja, gå vidare eller att lära sig att leva med det. Och det kan finnas sådana släkter och familjer som har klarat av det. Det är väldigt fint. Egentligen ska man bara gratulera dom. Det finns inte mycket mer att säga. Och sen finns det andra som kanske inte tror på föreningar och har tappat förtroendet för myndigheter. Då tror dom att vi också är en myndighet på grund av att vi samarbetar med myndigheter, eller ibland när det behövs tar dom hjälp av vissa myndigheter. Så att det kan finnas hur många orsaker som helst egentligen. Men vi hoppas på att den största orsaken är att dom inte behöver oss längre. För att när dom inte behöver oss längre betyder det att dom mår bra. Och mår dom bra så är det perfekt.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu förklarar på ett liknade sätt varför inte alla som drabbades av brandkatastrofen söker sig till minnesgemenskapen i BOA.

Sen är det en svensk familj som har betalat årsavgiften varje år men aldrig kommit, inte visat sig, och ville inte vara med i våra aktiviteter. Dom kom nu i år på den fjärde årsdagen. De bröt fullständigt ihop där i lokalen. Men ändå till slut – så en del tar det tid för. Så det kan hända att vi når dom vi inte nått snart. Det kan hända att dom inte har orkat komma ännu. Och en del är färdiga. Alltså så färdig man nu kan bli.

Men Ann-Britt Söderberg-Vurucu uttrycker ännu en stark känsla av tillhörighet med BOA:s minnesgemenskap, även om hon inser att gemenskapen har börjat att förtunnas.

Till slut kanske man känner att allting är sagt och gjort. ”Nu händer det ingenting mera. Skadestånden är färdiga och rättegången är klar”, alla dom frågorna. Då har dom inte behov av oss. Då har dom sin grupp. Somalierna har en grupp i Angered. Jag tror att dom känner sig mer hemma där än med oss. Men vi andra kanske mest känner oss hemma med varandra. Fastän vi är från Iran, Grekland, Sverige, Irak och var vi nu är från. Det är ju många olika nationaliteter. Nitton stycken olika tror jag. Men vi kanske känner oss ... mera nära varandra på något sätt. Inte att det medvetet har blivit så, men det har bara börjat tunnas ut.

Brandoffferanhörigas förening har under de gångna fem åren gått igenom vad man skulle kunna beskriva som tre olika faser. Den första fasen kännetecknades av en dominans av anhöriga till de omkomna ungdomarna. Syftet i den här fasen var främst inriktat på att driva fram de anhörigas

intressen och att se till att brandorsaken blev klarlagd. Senare blev det förberedelser inför brandrättegångarna och frågor rörande ersättningssummor och utbetalningar, dvs. att juridisk bevaka de efterlevandes rättigheter. På så sätt var BOA under denna fas en ganska klassisk intresseförening, en påtryckningsgrupp och förhandlingspartner med myndigheterna. Utöver den gränslösa sorg som hemsökte anhöriga fanns en stark känsla av vrede som drev fram engagemanget. Ilskan riktades mot polisen, brandmännen och räddningstjänsten och myndigheterna i allmänhet. Just känslor av vrede är en klassisk första reaktion på sorg och saknad. De sörjande har ett behov att lägga skulden på andra. Fulton och Bendiksen (1994) menar att det i synnerhet är i fall där föräldrar har förlorat barn som detta behov blir akut. I våra kulturer där föräldrar har ett stort ansvar för sina barn är det lätt att ett barns död väcker skuld hos föräldrar. Att lägga skulden på andra är ett sätt att avlasta en egen skuldbörda (s 147).

I samband med brandrättegångarna avgick BOA:s första ordförande Leo Papini och Iman Shakarchi axlade ordförandeskapet. Föreningen inledde en ny fas som mer kom att präglas av aktiviteter förknippade med att kollektivt bearbeta sorgen och att minnas de saknade. Föreningen sökte mer aktivt upp de ungdomar som överlevde branden för att införliva dem i minnesgemenskapen. Parash Lama berättar om inledningen till hans engagemang i BOA och vad minnesgemenskapen har betytt för honom.

Abby: Vad fick dej att engagera dig då i BOA?

Parash: Det första jag kommer ihåg var att jag fick ett samtal hem från någon, jag har glömt namnet. Han sa att de hade föreslagit mig som en av dem som kunde tänkas bli vald till styrelsen. Och samtidigt så ville de väl få ett ansikte utåt, för att visa det inte bara är föräldrar, äldre

och anhöriga - BOA finns till även för ungdomar. Det hade inte kommit ut riktigt. Många ungdomar trodde att det här är en förening bara för föräldrar. Och då var jag som någon slag spegel utåt också då, representant för ungdomar. Och efter att de ringt till mig kom jag till deras möte. Jag har för mig att det var årsmöte.

Abby: Vad har det betytt för dig?

Parash: Vad det betydde ... Ja jag såg en chans för mig att kunna göra någonting ... hur ska jag förklara. Jag menar branden, det är inget man kan spola tillbaka i tiden. Hänt är hänt. Men jag förstod att genom föreningen så kunde jag bidra med att hjälpa till att nå ungdomar. Göra någon nytta. Försöka göra någonting. Det är väldigt konstigt, branden är ingenting som är bra, men man tänkte ändå nu efteråt att man kan försöka göra någonting bra för andra människor. Att via en förening försöka påverka politiker och andra människor i samhället. Att det inte ska hända igen. Och att uppmärksamma att de här ungdomarna behöver mer stöd – ja, att vara någon slags exempel. Så jag såg väl att här kunde jag göra detta. För att om jag som enskild person, som Parash, skulle gå ut och prata så händer inte så mycket. Men har man en förening bakom sig så har man mycket större kraft. Så det var väl det jag kände... Alla vänner jag förlorade, och min bror - det är ett sätt att bearbeta det också tror jag. Min egen sorg och så. Och samtidigt känna att det som hänt ska inte ha behövt hända för ingenting.

Abby: Tycker du att BOA nu bättre tar hand om er som överlevde branden?

Parash: Ja, de som själva tagit kontakt med BOA, de som själva engagerar sig. Det vet jag att de är nöjda. Och det finns ju de som kommer hit och är här i en period men

sen inte är här så ofta. De kanske ringer då och då. Det ser jag också som ett bra tecken. För då har de oftast börjat jobba, fått ett jobb eller börjat skolan. Och det tycker jag är positivt. För jag tror inte att varje ungdom som vi kommer i kontakt med kommer att vara här och komma hit hela livet. Utan jag tror att vi människor är här så länge vi har ett behov av BOA. Och sen att de känner sig så starka så att de kan gå vidare i livet, då känner vi oss glada. För det är det som är huvudsaken, att vi ska försöka få ungdomar tillbaka i livet. Men sen skulle vi ju vilja försöka få tag på många fler ungdomar. Men det är ju det att det finns dom som inte har tid. Det är så mycket med skolan nu, livet går vidare och man måste hänga med i betyg och det här. Vissa jobbar. Och sen finns det ju, jag vet, jag har hört talas om att det finns dom som mår jättedåligt. Dom måste man få tag i, men det går inte bara att ringa och säga det att du är välkommen, eller att skicka ett brev. Vi har märkt att det inte fungerar. Man mår så pass dåligt att det nästan bara är så att stödcentrum måste hjälpa. Att hjälpen kommer till dem som behöver hjälp. Man måste nästan själv personligen gå och försöka skapa en relation så att den personen till slut orkar komma hit.

BOA har också givit upphov till nya minnesgemenskaper. Cirka två år efter branden i Göteborg kom en ny brandkatastrof i Volendam, Holland som på många sätt liknande branden i Göteborg. Under ett nyårsfirande i ett ungdomskafé i den lilla staden utbröt en brand. 14 ungdomar dog och omkring 50 ungdomar fick svåra brännskador. Drygt ett år efter brandkatastrofen där bjöd myndigheter i Volendam in en grupp från Göteborg: 20 ungdomar, 10 föräldrar och 5 stycken från de svenska myndigheternas stödgrupp. Meningens med besöket var att göteborgarna skulle kunna dela med sig av sina erfarenheter till ungdomar och föräldrar i den drabbade staden. Att de ditresta hade delat liknande upplevelser

som de holländska ungdomarna och föräldrarna blev den gemensamma utgångspunkten för att en ny minnesgemenskap bildades. En tjej från Holland sa om besöket att: ”de har berättat för oss vad de har gått igenom sedan olyckan hände där, och det känns bra att de vet hur vi känner oss (Skolvärlden, nr. 21, december 2001: 14)”. En annan holländsk tjej som är svårt brännskadad talade om mötet:

Att få prata med göteborgarna har varit väldigt bra för oss. De har ju gått igenom samma sak som vi och förstår hur vi känner det. Dessutom har de fått oss att förstå att saker och ting blir bättre, även om det måste få ta tid (*Svenska kyrkans tidning*, nr. 48, 29 november 2001: 14).

Ytligare en tjej från Holland berättade om vad besöket betytt för henne.

Ja, jag lämnade kaféet fem minuter innan branden startade. Därför är det många som inte förstår varför jag också mår dåligt. Men det gör jag. Dels har jag skuld-känslor för att jag inte skadades och dels har jag vänner som skadades eller dog (ibid).

Johanna Johansson från den svenska delegationen poängte- rar att ”det är en av de saker som vi försöker förklara när vi är här i Volendam, att de skador som inte syns men finns på insidan också måste tas på allvar” (*Skolvärlden*, nr. 21, december 2001: 14). Men besöket var inte bara en positiv upple- velse för ungdomar och föräldrar i Volendam, besöket medförde också att göteborgarnas egen minnesgemenskap förstärktes. Mashire Jadama förklarade för journalister.

Faktum är att vistelsen här har gjort att även vi göteborg- arna har närmat oss varandra. Vi har talat om känslor efter branden som vi tidigare inte har tagit upp. Så det är inte bara ungdomarna från Volendam som har fått hjälp

utan även vi (*SSR Tidningen*, nr. 20/2001: 9 vb).

Cirka ett och ett halvår efter resan till Volendam, återgäl- dade Holländarna med ett besök i Göteborg. Denna nya minnesgemenskap, som sträckte sig över nationsgränser, men som skapades av liknande traumatiska upplevelser, fick därmed chans att vidareutvecklas.

Vid tiden inför femårsdagen har BOA inlett en tredje fas i föreningens liv. Allt fler föräldrar till överlevande ungd- omar och överlevande ungdomar själva har blivit aktiva i minnesgemenskapen. Sheila de Vaughn, mor till en dotter som överlevde branden, har nu tagit vid som ordförande vid årsmötet i juni 2003. Sheila de Vaughn berättar för en journalist om hur hon ser på BOA:s roll idag fem år efter branden. ”Vi är numera inte en sorgens utan en stödets förening.” Vad hon menar med en stödets förening och BOA:s roll i framtiden förklarar hon med följande ord.

Vi har fått massor av ofrivillig kunskap, som vi gärna delar med oss av. Det kommer alltid att finnas folk eller grupper som drabbas av fruktansvärda bakslag, och i samband med det kan vi ha en roll att fylla (*Göteborgs Posten*, 2003.10.30, s 6).

Det är oklart vad BOA:s nya roll kommer att innebära för det pågående minnesarbetet. Ett behov av att kontinuerligt bearbeta sorg och saknad tillsammans finns kvar men andra uppgifter, som att ge stöd till andra utanför minnesgemen- skapen har tillkommit.

Parashs berättelse påminner oss att de ungdomar som över- levde branden från början nästan var bortglömda i BOA:s minnesgemenskap. Många har givit uttryck för skuldkänslor efter branden, ”varför överlevde jag och inte mina syskon/vänner?” Denna typ av skuldkänslor är ett tema som

vi ska återkommer till i det avslutande kapitlet. (En psykolog observerade samma förekomst av starka skuldkänslor bland överlevande unga människor efter en brandkatastrof på en nattklubb i Boston i 1942 som krävde femhundra liv [Fulton och Bendiksen 1994].) Men vissa anhöriga till omkomna barn var snabba att inse dessa ungdomars situation. I nästa kapitel beskrivs hur fyra mammor tog tag i de överlevande ungdomarnas belägenhet.

KAPITEL 3.

MINNESCEREMONIER - MINNESARBETETS RITUALER

Iscensättelse (performans), uppförande av ritualer, livets dramatiska innehåll, är av central vikt vid minnesarbete (jmf Turner 1999: 4ff). I minnesarbetet illustrerar människor dramatiska föreställningar om sorg och saknad för att minnas och påminnas. Det är vad Connerton (1989) har kallat för inkorporerande praktiker, eller på kroppen inristade praktiker som inkluderar ett helt spektrum av kroppsliga handlingar, gester, eller rörelser och återuppför det förflutna i vårt nuvarande liv och beteende. Ett minne kan iscensättas och vara ytterst privat såsom när anhöriga besöker en gravplats för att lämna blommor och tända ljus.

En sådan individuell minneshandling kan utföras i förening med andra vid simultana individuella minneshandlingar. Ett exempel på detta är när hundratals sörjande sökte sig till brandplatsen veckor och månader efter katastrofen för att lägga blommor eller vardags saker av betydelse för den omkomna, tända ljus eller skriva sina sista hälsningar. På detta vis samverkade de många individuella minneshandlingarna och blev till en kollektiv offentlig minnesmanifestation. I kontrast till denna mångfald av spontana privata och offentliga minneshandlingar eller ceremonier, har det anordnats mera regisserade minnesceremonier.

De kollektiva minnesceremonierna spelar en viktig roll för de sörjande. Enligt Justitieminister Thomas Bodström, som deltog i ett fackeltåg och en minnesceremoni i dess

anslutning, gör minnesceremonier som den som hölls i anslutning till femårsdagarna:

att människor slipper känna sig ensamma i sin sorg, man upptäcker att man kan dela sorg och saknad med andra och att det kan kännas mindre smärtsamt (*Göteborgs Posten*, 2003.10.30, s 7).

Minnesceremonierna syfte har varit att kollektivt minnas och påminnas om brandkatastrofen och visa hur katastrofen har påverkat de efterlevandes nuvarande liv. Att ordet 'och' betonats i meningen ovan har att göra med den skarpa distinktion som inledningsvis gjorts mellan historia och kollektiv minne. Minnesarbetets ritualer har mycket lite att göra med att markera eller påminna om *faktumet* att en viss händelse ägt rum. I det här fallet att brandkatastrofen ägde rum natten mellan den 29 och 30 oktober 1998 och att 63 ungdomar miste sina liv. Minnesarbetets ritualer har den primära funktionen att de införlivar och transformerar detta faktum till någonting meningsfullt i de efterlevandes nuvarande liv. Karaktären av en iscensättning understryker att alla minnesceremonier, offentliga liksom privata, tillhör något man skulle kunna kalla deltagandets retorik.

Människor deltar i minnesceremonier som ett centralt led i sitt minnesarbete. – Det arbete som syftar till att införliva en händelse i en persons nuvarande liv. På de följande sidorna presenteras hur människor har deltagit i och formgivit brandkatastrofens olika minnesceremonier.

Minnesceremonier

Det förekom många typer av minnesceremonier efter branden. Tiden närmast brandkatastrofen var fyllda av privat, officiellt, offentligt och semioffentligt arrangerade ritualistiska minnesstunder. Inte minst ägde de många mer eller

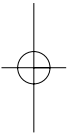
mindre spontana ceremonierna rum inom familje- och släktgrupper och bland Göteborgs ungdomarna. Självklart blev begravningarna mycket betydelsefulla ceremonier där de omkomna ungdomarna sörjdes i stämmingsfyllda semioffentliga riter. De flesta begravningsakter, av vilket många förrättades för flera, fick en enorm uppslutning av vänner och bekanta utöver familjer och släkt.

Minneshögtidligheter anordnades i kyrkor runt om Göteborg. Den största religiösa ceremonin samlade en fullsatt Domkyrka och hölls i närvaro av bland andra kungäpparet. Tio dagar efter brandkatastrofen hölls en andakt av företrädare för alla de olika religioner som fanns representerade bland de omkomna: domprosten Hans-Olof Hansson, biskop Lars Eckerdal, imamen Rachid Mohamed, fader Patrick McKeown från Angeredes katolska församling, fader Dragon Myailovic från den serbisk ortodoxa församlingen och Anders Carlberg från den judiska församlingen.

Första skoldagen efter höstlovsveckan höll alla skolor i Göteborg minnestunder för de 63 omkomna ungdomarna. På Angeredes gymnasium där femton av de döda och ungefär lika många av de skadade ungdomarna gick, hölls tre minnesstunder under dagen. Elever från Angeredsgymnasiet gick senare till brandplatsen och tände sexton ljus kring en blomsteruppsättning, ett ljus för var och en av deras femton kamrater och det sextonde ljuset som en symbol för övriga offer (GT, 1998.11.03, s 6–7). Tusentals elever från Göteborgs olika skolor åkte efter minnesstunder till katastrofplatsen för att hedra de omkomna. Grupper av ungdomar satt på marken, insvepta av filter framför blommor och tända ljus. Sex veckor efter brandkatastrofen samlades närmare tusen personer till en minnesceremoni vid brandplatsen. Dagarna efter den minnesstunden samlade tjänstemän från Stadsmuseet in alla foton, föremål och skrivna meddelanden som fram till dess lämnats på platsen.

Minnesdagarna

Minnesdagarna har blivit ett viktigt återkommande ansvar för föreningen BOA. Minnesdagarna har dels varit deras ansikte utåt mot offentligheten, dels har minnesdagarnas ceremonier betytt mycket för sammanhållningen i minnesgemenskapen. Den första minnesdag som BOA arrangerade hölls i anslutning till brandplatsen på Valborgsmässoafton, redan sex månader efter branden. Föräldrar till omkomna och skadade barn, tillsammans med vänner och ungdomar som överlevde branden samlades. Leo Papini sa till journalister att: ”tillsammans ska vi minnas och påminnas om vad som hände för sex månader sedan” (*Göteborgs Posten*, 1999.04.30, s10). Under den ceremoni som hölls läste Papini upp en text som författaren Henning Mankell hade skrivit som berörde tidsperspektivet i minnesarbetet.

Sex månader i rymdens och universums perspektiv är ingenting. Sex månader för människor som mist en nära anhörig, en dotter eller son i branden, är en ohyggligt lång tid. För det är 180 dagar och 180 nätter av ständiga påminnelser. Och ännu fler timmar, minuter och sekunder av utdragen plåga, utdragen kamp mot det ofattbara (*Göteborgs Posten*, 1999.05.02, s 10).

Jag frågade Iman Shakarchi hur minnesdagarna kom till.

Den första minnesdagen höll vi faktiskt efter sex månader. Jag var inte med i styrelsen. Jag var inte med och påverkade någonting. Jag vet bara att man skulle ... jag tror dom skulle gå i ett tåg eller någonting från centralen till brandlokalen med facklor. Jag minns inte riktigt men jag tror det. Och det inträffade faktiskt samma dag som Valborgsmässoafton. Det var många som skulle fira och ha jättekul och vi stod där med våra ungdomar. Det var Leo Papini, han läste olika telegram och annat. Så man

kände sig annorlunda. Jag har mitt liv och de andra har sitt liv. Även om ungdomarna var där. Det var väldigt viktigt för dom.

Iman Skakarchi påminner oss här om hur kollektiva minnen och kollektiv identitet hänger intimt samman. Kollektiv identitet, är något som upptar otaliga sociala teoretiker och som oftast definieras som den grad människor identifierar sig i termer av gruppledmedskap (för en översikt se Cerulo 1997). Kollektiva identiteter upprätthålls bland annat av minnesprocesser och finns som en viktig källa för gruppernas 'vi känsla'. Kollektiva identiteter förstås vanligtvis som en emotionell känsla av tillhörighet till en distinkt och begränsad grupp av människor. Kollektiv identitet implicerar således en känsla av solidaritet med andra gruppledmedlemmar och en känsla av att vara annorlunda än människor som står utanför gruppen. I citatet ovan ger Iman Skakarchi starkt uttryck både för känslan av solidaritet med de andra sörjanden som stod där vid halvårsdagen, samt en känsla av vara annorlunda, i förhållande till de andra som skulle fortsätta kvällen med Valborgsmässofirandet. Hon fortsätter sin berättelse om årsdagarna.

Sen när det var årsdagen då fick vi ett meddelande om vad de tänkte göra. De hade byggt en scen. Och det var även några elever från en skola och en kör. Han killen som är väldigt bränd han var där. Göran Johansson var också där. Det var ganska stort och väldigt fint. Det kändes i den här gemenskapen att man inte är ensam, det underlättar faktiskt. Om jag köper en enda blomma så vet jag att det samtidigt kommer tusen blommor till mina flickor. Om jag tänder ett ljus vet jag att också dom andra tänder ljus till dom. Och så när man sitter – vi satt i Backateatern – och det kändes som att man inte är ensam. Man kunde gråta. Man kunde skratta. Man kunde prata. Det var ingen som sa: ”Vad är det

med dig och varför gör du så.” Så tröstade vi varandra, vi sitter hos varandra ... precis som man kände varandra i livet.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu återgav sina minnesbilder av årsdagarna och berättade vad minnesceremonier betytt för henne.

Det betyder ju att man inte behöver känna sig ensam. Det var som en mamma sa: ”Jag saknar det, jag måste träffa er.” Man blir som en familj på något sätt. När man inte träffas så saknar vi varandra. Vi tänker på varandra. Och när vi närmade oss årsdagen då – den första .. jag kan inte riktigt komma ihåg hur vi tänkte – det var så viktigt att bara ha själva årsdagen, att manifesteras den. Just då tänkte man kanske inte så kollektivt. Jag kan inte förklara hur man tänkte då. Det var helt enkelt en årsdag, den skulle göras och den var våran.

Abby: Mm

A-B: Men den här som var nu, då var det istället: ”Ja, vi måste vara ihop.” Så det har nog blivit starkare med åren. Första året var det nog mer eller mindre hela Göteborg. Det kom ju ... jag vet att vi dividerade ... vi hade två dagar ... det har vi haft varje gång nu. Vi funderade nog på att om folk kommer på natten – för vi började vid tio på kvällen – så kanske det inte kommer några dagen efter. Men första året hade vi ju fel. Det kom ju lika mycket folk bägge dagarna. Första året var ju lite andra också i Göteborg – det var inte bara vi. Efter det har det blivit allt mera vi. Det finns en del som bara träffas på årsdagarna. Man går och kramar varandra och man säger; ”hej” och ”hej.” Och jag som har varit med i styrelsen så länge känner ju alla så det är ju lättare för mig. Men jag ser ändå dom andra ... hur dom känner sig ... att det är ... min familj, vi.

Även Parash betonar hur mycket minnesdagarna har betytt för honom. Och svarar på en fråga om han skulle ville ändra på ceremonierna.

Så som dom har varit. Faktiskt! Att man har möjlighet att komma till brandplatsen. Att man har möjlighet att komma in i lokalen. Ja, vi är väldigt glada att vi har den möjligheten. Jag menar att dom har i alla fall åtminstone bevarat lokalen. Att man kan komma dit och bara vara där. Att sitta där och tänka. Det fungerar som någon sorts terapi. Du vet att varje gång man kommer dit så kommer man ihåg sådana saker som man inte har kommit ihåg innan. Samtidigt är det väl också något som markerar ens andra liv, det efter branden. En plats liksom. Att här började mitt andra liv. Ett liv som är mycket annorlunda än det som var innan. Så jag personligen tror på att om man ska gå vidare så måste man kunna återvända ibland. Jag själv tycker inte att det är så viktigt med artister och stora tal. Jag tycker inte personligen att det är så viktigt, jag vill bara kunna vara där, att få lov att komma dit.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu beskrev den gemensamma process som ägt rum för att ge ceremonier ett innehåll och en form.

Första och andra årsdagen då satt styrelsen och verkligen planerade, verkligen planerade ... som vilken aktivitet som helst kan man säga: ”Du gör det, och du gör det. Vi ska ha facklor, ljus och musik” ... och så vidare ... Det var utanför brandlokalen då. Man sitter och pratar. Det är som en brainstorming. Man sitter helt enkelt och spånar. Man behövde ett ställe att gå undan och fika. Det blev Backateatern som var snälla och ställde upp med sin lokal. Det var de två första åren. Då var fortfarande alla väldigt engagerade. Så det tredje året, då blev det mer att ... det kändes som att det var ordföranden som tänkte

mycket själv. Tredje året var lokalen precis nyrenoverad och nyinvid. Då hade vi ingenting utanför. Musik på natten och dan innan. Och då kändes det som det blev några stycken, några i styrelsen, inte hela... och fjärde året nu blev det likadant. Jag och min man, vi tyckte att det blev lite fel. Det var inte bra. Det blev lite ... vi skulle vara i minneslokalen, vi skulle ha lite fika där. Antingen var det att vi inte orkade längre och att vi inte räckte till. Det var lite synd. Så nu är det några medlemmar, nu det femte året, som vill göra som första året ungefär ... att bestämma ihop, ha en riktig diskussion om hur årsdagen ska vara. Den förra kändes nog lite tunn för dom. Och det är klart att det går inte att belasta en människa ... det är fler som måste sitta och prata om det. Men jag tror så här. Det är fler anhöriga till överlevande och överlevande ungdomar själva med i styrelsen. Dom tänker nog lite annorlunda än vi som har förlorat barn. Just vid årsdagen behöver det vara en grupp som har förlorat barn för att utforma den dagen. Så det fungerade bättre de två första åren tycker jag ... Funkar och funkar. Det var mer kollektivt då i varje fall, så kan jag nog säga. Sen blev det i praktiken att någon bestämde, sen bjöd vi alla hit och talade om vad som blivit bestämt. Det är nog inte lika bra. Man behöver ha mer möten om det och hur det...Ja, det är tur att man gör utvärderingar i alla fall (skratt).

Även Iman Shakarchi kan berätta om processen bakom årsdagarnas utformning och hur ceremonierna har ändrats under åren.

De första två åren hade vi ett ganska ordentligt arrangemang. Mycket musik, man läste dikter, och höll tal. Tredje året ... eftersom brandlokalen var klar så gjorde vi ingen scen eller så på utsidan. Minnesdagen är alltid på natten innan årsdagen. Det är väldigt viktigt för oss för att branden inträffade på natten. Ungdomarna vill abso-

lut inte släppa det här 29:e till 30:e. Så vi har alltid musik på utsidan. Treårsdagen den 29:e öppnade vi lokalen kl. 22 bara för anhöriga och ungdomar som var där. Vi fick ställa två ungdomar i dörren som fick räkna. Vi får inte vara mer än 150 inne i lokalen. Men det är bara symboliskt för den rymmer 400 egentligen. Vi var där och vi tände ljus och allt sånt. Människor kom fram och tände ljus på utsidan. De var där till klockan två på natten. Och dagen efter var det den här invigningen eller vad du kallar det. Det var inget trevligt ställe eller så ... och då var det journalister och från kommunen och sånt. Förra året så sa vi att vi lånar inte Backateatern. Vi ville inte sitta där. Brandlokalen är våran och vi måste också visa kommunen att vi använder den flitigt. Den kan inte bara stå där. Så vi ordnade så att man kunde sätta sig och dricka kaffe i biljardrummet – för det är en neutral plats. Det skulle bara vara för anhöriga för vi vet det att man inte kan vara där hur länge som helst. Man blir andfädd, trött och väldigt tagen. Så vi ordnade kaffe och bullar där och bjöd på i biljardrummet. Det var också öppet den 29:e, så att det var båda dagarna. Det tredje året då ordnade jag en rejäl ceremoni. Så jag ordnade 63 barn och 63 blommor som fick gå ut genom dörren, vi släppte ut dem. Men det finns föräldrar som gärna vill ha ett stort hallabalo varje år. Jag försökte förklara för dem att det kostar pengar, man måste budgetera för det. Så jag lovade att vi kunde göra det varje 5:e, 10:e 15:e år. Så nästa år blir det något ... det blir något stort.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu fortsatte sin berättelse om hur årsdagarna diskuteras fram med att förklara hur brandlokalen nu medverkar till att sätta ramarna för hur det är möjligt att gestalta minnesceremonierna.

Men nu har vi ju lokalen, så vi får ha våra årsdagar där. Men vi känner att ... där inne är det svårt att ha musik.

Möjligen någon liten kör. Sådär lite ... sakral musik ... det kanske man kan ha. Man får nog börja tänka. Nu har vi en CD som spelas där inne – The Rose. Den har ju funnits länge men ... det var grupp, en flicka och en pojke – Xaviera – den har vi. Sen så har Angeredsgymnasiets medielinje gjort en video till alla, den rullar hela tiden. De hade också behov av att uttrycka sin chock och sorg. De har gjort en underbar video. Med själarna kan man säga. Den rullar ständigt och folk tittar på den väldigt mycket. Den är jättevacker. Så det har man känt att, film och musik känns inte fel därinne. Och när vi tände alla ljus nu på årsdagen (den fjärde årsdagen) då kände jag ... jag vände mig om och så sa jag: ”Lars ville du någonting” (han viskar) ”Det skulle ha varit någon som sjunger.” Då kände jag att den idén är så bra. Jag kände det att det var något som fattades. Det är klart att ... alla stirrar in i ljusen .. det blir så ... too much ...det blir alldeles för mycket. Ja, hade varit någon som hade sjungit något vackert just då, så hade det varit ganska bra kände jag. Det blev så – whoof – väldigt ... man tittade på dem ... och så bröt den här mamman, som inte hade varit med tidigare, ihop. Så det är klart att det gjorde ju sitt till.

Otto Alvaro hade en liknande minnesbild av förra årsdagen.

På nått sätt var förra året väldigt tungt. Till och med jag ... till och med för mig som inte var med vid branden ... till och med jag kände hur tungt det var förra året. Det var otroligt tungt. Det kändes nästan i luften. Fast jag försökte att inte tänka på det: ”Det är normalt, det är som alla andra år.” Men alla kände det. Det var konstigt att få höra från olika ungdomar och föräldrar och anhöriga, helt olika åldrar var det. Syskon som inte var där vid branden. Människor som var där inne. Att få höra från olika ... man kan säga olika medlemmar i föreningen. Det är ingen som kunde förklara det, det var bara

någonting i luften alltså. Det var något slags fenomen, det var otroligt jobbigt. Jag erkänner att jag själv tyckte att det var väldigt tungt, jag vet inte varför faktiskt. Det var inte någon som hade någon konkret förklaring.

Abby: ... det kanske inte fanns någon förklaring.

Otto: Nä det kanske inte fanns någon. Dom sa det bara att det var jobbigt. Alla tyckte det. Däremot tyckte alla ... eller inte ”alla”, de flesta man pratade med tyckte att det vore bra om man gjorde något extra fint det här året eftersom det är fem år sedan. Det kanske bara är för att visa ... släppa sin sorg ... eller tvärtom. Att man efter flera år börjar inse eller släppa chocken. Så det kan bero på många saker varför det kändes så tungt förra året och varför de ska göra större i år (skratt). Jag tycker att det är något positivt om föräldrar och ungdomar tycker att det ska göras bättre och professionellare i år. Lite mer för allmänheten så att inte alla glömmer att detta har hänt ... så är det bara jättebra. Jag tycker att det är bra för föreningen och alla medlemmar. Så som föreningsmäniska ser jag det från en positiv sida. Det är väldigt bra att de planerar att göra något större i år, det är bara bra. För annars blir det lätt att folk tänker att: ”Ett år till, och ett år till, när ska de glömma det här liksom.” Men dom som inte har varit kopplade till BOA kan ha svårt att förstå. Men dom som är riktigt kopplade till branden dom kommer aldrig att glömma den.

Abby: Hur tror du att det blir vid tio år.

Otto: Hur jag tror att det blir vid det tionde året? Jag tror faktiskt att om föreningen finns kvar om tio år kommer dom att ... styrelsen kommer att göra något väldigt stort, självklart. Och dom kommer nog att satsa på både minnesdagen, eller dagarna. För numera har det blivit två

dag, eftersom det var mellan den 29:e och 30:e ... och sen så tror jag också att minnesfesten ... för minnesfesten arrangeras två, tre veckor innan ... så att det inte ska kännas så tungt. För annars orkar man inte arrangera den. Och jag tror att dom kommer att satsa väldigt stort på minnesfesten och väldigt stort på minnesdagen. Även julträffen, alla de tre träffarna till hösten som är de tyngsta träffarna liksom. För att till jul är det självklart tungt att gå och tända ljus för sin kära, när man kommer ihåg att dom inte är med liksom. Även om man måste ha kul ... med resten som är kvar liksom. Så det är alltid självklart tungt och att komma ihåg att vid jul fattas det någon vid bordet ... så det är de tre tyngsta datumerna där. Så hösten är väldigt tung. Men jag tror att dom kommer att satsa väldigt mycket på de tre träffarna det tionde året, alla tre. Det kommer att vara hur stort som helst, välorganiserat och väl arrangerat. Dom kommer att söka pengar från alla håll det går för att kunna göra något stort av det.

Minnesdagarna fem år efter branden blev ett större arrangemang än de som hade hållits de två tidigare åren. Den 29:e oktober var sedvanligt mer inriktad på ett stillsamt minnesarbete bland anhöriga och vänner i minneslokalen. Klockan 23.46, den exakta tiden som branden på Backaplan larmades, hölls en tyst minut i minneslokalen och efteråt spelades låten 'Amazing Grace' på trumpet. Tidigare under kvällen hade 63 ljus tänts inne i lokalen och anhöriga hade skrivit namnen på de omkomna i en minnesbok.

Klockan sex på kvällen den 30:e oktober avgick ett fackeltåg med cirka 300 människor från Gustav Adolfs torg i centrala Göteborg över bron till Hisingen vidare till Backaplan där ytterligare cirka 300 människor anslöt sig till minnesceremonin. Minneslokalen hölls öppen för besökare före och efter en ceremoni som ägde rum utanför. Efter inledningstal av BOA:s nya ordförande och kommunstyrelsens ordfö-

rande i Göteborg, Göran Johansson, präglades minnesceremonin av texter som har fått en förtätad betydelse under de fem gångna åren. Nicole de Vaughn och hennes vän Freja sjöng "Amazing Grace". Artisten Javiera sjöng "The Rose", en sång hon sjungit fem år tidigare vid den minnesceremoni som då anordnades på Angeredens gymnasium bara några dagar efter branden. "The Rose" har allt sedan dess kommit att betyda mycket för de sörjande. Rapartisten Blues, stycke "Under ytan" släpptes i samband med branden och kom även den att betyda mycket för många av de överlevande ungdomarna under den första svåra tiden efter katastrofen. Och även Blues blev ombedd att framföra sin sång vid ceremonin på femårsdagen. Roberto Morales, som förlorade sin dotter Yesmin, sjöng en melodi från den CD som han låtit spela in till minne av sin dotter och hennes kurdiske pojkvän Sehmuz Celik. Deras historia från brandnatten har upphöjts till en status av legend. Vittnen har avslöjat hur Sehmuz hade möjlighet att hoppa ut genom ett av fönstren för att rädda sig undan branden. Men Yesmin vågade inte hoppa från den höga höjden. Då vände Sehmuz tillbaka in i kaoset för att ta hand om henne. Roberto Morales CD har blivit något av en symbol för festdeltagarnas kulturella gränsöverskridande gemenskap. Och det var det tema, gränsöverskridande och kulturmöten, som Gunnar Kampe, en präst vid Hammarkullens kyrka som hela tiden varit djup engagerad i denna stadsdels minnesarbete, anknöt sig till. Ceremonin avslutades med att de 63 omkomna ungdomarnas namn lästes upp, åldersgrupp för åldersgrupp, där Justitieminister Thomas Bodström läste upp namnen på de ungdomar som var födda 1982.

Minnesfester – ett sätt att bearbeta skuld

Att ordna fester har varit ett sätt att skapa ritualer för att hedra och minnas de omkomna ungdomarna. Ulf Andersson som förlorat sin dotter i branden bjöd in ett 100-tal av Janes

vänner till en fest och en minnestund på fritidsgården. De bjöds på mat och bandet Playground spelade upp till dans. Ulf säger att: ”Jane älskade att dansa. Hon hade tyckt om det här.” Ulf hade tagit detta initiativ för att betala tillbaka för allt det stöd som han hade fått av ungdomarna efter branden (GT, 1999.02.28, s 8).

Ann-Britt Söderberg-Vurucu, en av de fyra mödrarna som anordnade den första minnesfesten i BOA:s regi, förklarar bakgrunden till festen.

En del ungdomar har fortfarande skuldkänslorna. Det visar sig ständigt. Det är därför vi försöker jobba med de här barnen. För att visa att vi kan älska dom och visa att dom är värda att leva. Vi som har förlorat ... då måste dom väl förhoppningsvis förstå till slut att ... ”det var säkert meningen” ... ”deras tid var säkert ute” ... man hittar på allt för att säga att det var deras tid och din tid. Du har säkert någon uppgift du ska göra här. Det är så intressant förstår du, för flera av de här ungdomarna jobbar idag med ungdomar som har problem. Några ska bli psykologer, några ska bli fritidsledare. Jag tycker det är helt otroligt. Så jag menar att då har de fått en mening med livet, sett att ”jag” ska hjälpa till här. Så man måste ständigt tala om för dem att: ”ni får lov och leva”. Det är vi som får lov att säga det.

Iman Shakarchi vidareutvecklar skuldtemat och anledning-
en till varför minnesfesterna började arrangeras.

Ja, men skuldkänslor har de allihopa. Det har de allihopa. Som min dotter hon är ... det är först i år hon släppt det lite grann. Hon hade den här skuldkänslan: ”varför mina systrar, det är mitt fel” säger hon. ”Hade jag inte följt med hade inte hennes systrar följt med. Hon var tretton men hon var där bara för min skull, säger hon.

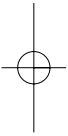
”Varför kunde jag klara mig ut. Hade jag dragit med mig Jasmin hade jag inte tappat henne. Tänk om Merjam kommit ut.” Det är de här känslorna som dom har. Det är inte bara hon. Jag får väl säga att alla tänker så. Och det är många – jag såg det i början – de klarade inte av att titta mig i ögonen. Och då fick jag reda på att dom tänker att: ”Jag lever men inte hennes barn.” Och det var därför vi började med den här minnesfesten. Det var därför. Jag sa det att jag måste göra någonting. Jag måste kunna samla dom här ungarna och tala om för dom att: – Jag älskar er så mycket, jag är så tacksam för att ni finns. Och det var då det började med den här minnesfesten.

Abby: Har festen blivit närmast en ritual varje år?

Iman: Det är mer en ritual, ja. Och det är därför vi är rädda om den. För den höll på att spåra ur. Vi tappade greppet om den och det blev någonting vadsomhelst. Men vi har sagt det att vi släpper den till ungdomarna. Men vi vet också att det finns ungdomar som inte vill att vi ska släppa den. Vi ska vara med hela tiden i bakgrunden. Men samtidigt såg jag också att det fanns ungdomar som gärna ville ta tag i det och ta hand om det. Men dom ska göra det på sitt eget sätt. Och den här minnesfesten ... jag har fått höra det många gånger: ”Det är faktiskt ni fyra mammor som började med den, och den ska inte försvinna.” Så det är jag som bär ansvaret för minnesfesten. Men vi har sagt att det ska vara varje år.

Allt efter att åren har gått sedan brandkatastrofen har minnesfesterna ändrat karaktär. Parash berättar hur minnesfesterna har förändrats och vad de har för syfte idag.

Jag är väl nöjd med så som minnesfester har sett ut hitintills. Från början så hade ju minnesfesten en betydelse i den meningen att man skulle minnas de ungdomar som

omkommit, skadat sig och även överlevt. Men också att de skulle få chansen att komma till ett jättestort arrangemang där de själva inte behövde fixa. Utan där det fanns vuxna människor som fixade med riktigt bra ljud, säkerhet, nödutgångar – ja alltså ett tryggt ställe. Och sen med åren så har väl minnesfesten fått en annan inriktning. Nuförtiden är det väl mer att vi vill vara ett exempel för andra i samhället. Att arrangera fler säkrare, tryggare och större fester för ungdomar. Särskilt för dem mellan 16 och 18 år, det är det glappet som finns då dom inte vill vara på fritidsgården för där är trettonåringarna. Och det var i den åldern ungefär som mina kompisar var när branden hände. Och jag var ju en av de i kompiskretsen som anordnade festen. Jag var ganska engagerad i både ... jag visste redan från början att det skulle bli en fest. För vi brukade ha småfester i Backa där man kunde hyra. Men med tiden såg vi att det kom så många ungdomar att vi inte fick plats i de här småstugorna som vi hyrde. Och alla drömde vi väl om att vi skulle kunna göra en stor fest någon gång. ”Vad häftigt det skulle vara”. En stor lokal där alla skulle kunna komma. Inga grannar som tjarar. Sen så kom helt plötsligt en av våra vänner och sa att vi har fixat en lokal. Jättebra, stort och så – allting är fixat och klart. Jag kommer ihåg hur snacket gick. Så det är väl det man tänker på nu när man fortsätter och arrangerar minnesfesten. För att av dom som nu besöker minnesfesten är det få som var i våran ålder då, eller som var med vid branden. För att dom har blivit så pass mycket äldre så att dom hänger på andra ställen. Här är ju åldern 14–16 år, och det är för dom vi gör det här. Så visst har det varit lite så här ... vissa säger så att: ”Hur kan ni göra en minnesfest för döda människor?” Och då brukar vi säga att vi försöker vara ett exempel. Det är inte att vi går och festar för att våra vänner har omkommit. För samtidigt så tror jag nog att om dom kan se ner på oss ... jag personligen tror det, det är mitt personliga sätt att se på

saken ... så tror jag nog att dom vill att vi ska vara lyckliga ändå. Jag tror inte att dom vill att vi ska sitta och gråta och vara deppiga hela livet. Det skulle jag vilja i varje fall, att mina vänner skulle fortsätta att vara lyckliga och glada.

Nu när ungdomarna själva har tagit på sig det största ansvaret för utformningen av minnesfesten har den ändrat syfte. Men, som Parashs berättelse visar, är det alltjämt ritualer som har en stark anknytning till brandkatastrofen.

KAPITEL 4.

MINNESPLATSER – RUM FÖR MINNESARBETE

Minnesarbetet kan lokaliseras till olika platser. Linke (2001) har gjort en lista över olika minnesplatser.

In every society, we can identify an array of memory-sites or places of commemorative record and practice where remembrance anchors the past: *topographical* places (archives, libraries, museums); *monumental* places (cemeteries, architectural edifices); *symbolic* places (commemorative rites, pilgrimages, emblems); *functional* places (manuals, autobiographies, associations), and places of *power* (states, elites, milieux) which constitute their historical archives in relation to the different uses they make of memory (s 2221).

I analysen har det hittills markerats en skillnad mellan ceremonier, minnesgemenskaper och fysiska platser för minnesarbets handlingar. Handlingar kan bestå av muntliga eller skrivna ord, fotografier, sånger, tända ljus, utplacering av symboliska artefakter såsom blommor eller objekt som hade en betydelse för de omkomna när de var ännu i livet m.m. Nu vill jag däremot betona hur dessa tre heuristiska kategorier är interrelaterade i minnesarbetet efter brandkatastrofen. I detta kapitel ska vi vända vår uppmärksamhet mot fysiska platser inflytande på, och betydelse för, minnesarbete.

I essän "The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land" skriver Maurice Halbwachs (1992) om den kraft som fysiska platser har för minnesarbete. Platser för att samlas och fokusera sitt minnesarbete blev viktiga för alla som

berördes av brandkatastrofen. Det finns en mängd olika rum där minnesarbetet äger rum och dessa medverkar samtidigt till att ge minnesarbetet en viss form. Dessa rum kan vara platser med religiös betydelse, men de kan även vara profana. Rummen kan vara privata eller semioffentliga och offentliga. Hallam och Hockey (2001) anser att i samband med kollektiva dödskatastrofer blir offentliga rum viktiga att använda och ta i anspråk som platser för kollektivt minnesarbete. Så var fallet efter brandkatastrofen. Det blev viktigt för de sörjande att tillägna sig offentliga rum såsom brandplatsen som en plats för minnesarbete.

Rum, både offentliga och privata, är kulturella uttryck som är socialt konstruerade. Dessa rums meningar förhandlas fram genom sociala handlingar. Vi ska se hur sociala handlingar har medverkat till att skapa vissa platser som meningsfyllda för minnesarbete. De aktuella platserna bidrar samtidigt till att formge de sociala handlingar som utspelar sig där. Det måste betonas att de minnesceremonier som sker i dessa rum är ytterst betydelsefulla. Det beror på att varje gång, som människor konfronteras med de olika minnesplatserna, måste de på nytt uppföra minneshandlingar som då kan ge dessa rum en signifikans i deras nuvarande liv. Ett besök på en minnesplats kan rymma en mängd olika ceremonier. Man kan till exempel gå genom minneslokalen och inspektera de artefakter som har samlats där, man kan lägga blommor och tända ljus på minnesplatser, skriva några sista hälsningar på lappar eller att lämna en dikt på en minnesplats, man kan delta i ett fackeltåg till en minnesplats, men man kan även helt enkelt stå tyst och reflektera vid ett minnesmärke. Poängen här är att det är genom våra handlingar som vi andas liv i minnesplatser och gör dem signifikanta i vårt minnesarbete. Våra minneshandlingar förflyttar oss från den världsliga ordning, som präglar vårt vardagliga liv, till en annan tid och ett annat rum – det rum som är minnesarbetets.

Minnesplatsernas mångfald

Privata minnesplatser anordnades i de sörjandes hem. Vissa familjer har gjort ett slags altare hemma med blommor och porträtt av omkomna barn. Iman Shakarchi förklarade för en journalist hur hon har bevarat sina döttrars närvaro hemma. Detta trots att de inte längre finns i livet och deras sängar tagits bort. Utspridda i lägenheten finns brev och kort kvar från systrarna, med ord som: ”du är världens bästa mamma. Vi är nog de lyckligaste barn som finns!” Hon har sparat systrarnas teckningar, brev och tillhörigheter för att minnas dem (*GT*, 1999.01.12, s 6–7). Att lämna materiella artefakter efter döttrarna kvar i lägenheten är hennes sätt att genom minnesarbete göra sina döda döttrar närvarande och känna det som att de deltar i hennes vardag, en tidsbunden värld. Minnen av denna typ blir ett aktivt inslag i de sörjandes nuvarande liv (jmf Fulton och Bendiksen 1994: 152).

Rozbeh Asanian har skapat ett minnesskåp i sin lägenhet. Det är upplyst av en spotlight. Där finns hans sotiga jeans från brandnatten, en liten hög splitter från ett krossat fönster, en död kamrats favoritglas, en annan död väns plånbok som innehåller två vattenskadade tjugokronorssedlar. I skåpet finns också bilder på de vänner han förlorade (*GT*, datum okänt). Minnesskåpet han har skapat har blivit hans privata plats för att minnas.

En mor berättade hur kompisar till hennes flicka som omkom nästan varje dag månader efter branden gick hem till henne och satt i flickans sovrum. De satt där på sängen, spelade hennes skivor, och pratade tillsammans (*GT*, 1998.12.10, s 6–7). Flickans sovrum blev en plats där vännernas minnesarbete kunna fokuseras.

Minnesplatser uppstod även mycket spontant. Vi har sett exempel på hur en fritidsgård i närheten av Backaplan blev

en samlingsplats för ungdomars minnesarbete. Efter minnesgudstjänsten i Domkyrkan kom dagligen sörjande och tänande ljus vid den stora ljusgloben. Besökare började också spontant lägga fram lappar och brev med sina sista hälsningar vid ljusgloben.

Gravar och kyrkogårdar blev till viktiga platser för att sörja och minnas de saknade. Gravplatser är både privata och semiprivata rum för minnesarbete. De fungerar som en fokuspunkt för andaktsövning i de anhörigas minnesarbete (jmf Edwards 1999: 226). Syskonen till Bayan som var 15 år när hon dog i branden, vill gärna prata om sin syster så att branden inte ska innebära slutet på historien om henne. De besöker hennes grav på Kvibergs kyrkogård ofta – ibland ensamma och ibland tillsammans. ”Det känns fridfullt att komma hit”, säger hennes bror (*Göteborgs Posten Nordväst*, 1999.02.03, s 8).

Man kan observera att vid många gravar så används både fotografier och vardagliga objekt såsom nallar, cigarettpaket, m.m. allt för att etablera ett högst personligt och levande minnesmärke (Hallam och Hockey 2001: 147ff). Sörjande personer mobiliserar sådana objekt för att skapa en känsla av fysisk närhet med den omkomna – det ger en känsla av att vara med en saknad människa här och nu, och det är något annat än att bara minnas den tid som har gått. Men dessa gravplatshandlingar kräver en intensiv investering. Det krävs upprepade återbesök till graven för att förnya och uppdatera graven med lämpliga materiella objekt allt efter det att tiden går. När fotografier och andra vardagliga objekt infogas i gravens övriga materiella nätverk, kan minnesbilden av den omkomna stabiliseras, frysas i tid så att säga. Däremot förändras de handlingar som utförs vid gravplatsen. På detta sätt positionerar de sörjande sina döda anhöriga inom nuet – de döda konstrueras om i nuet för att dela den sociala tiden med de efterlevande. De här typerna av

gravhandlingar registrerar både saknad och frambringar minnen av de omkomna i nuet.

Utöver gravarna finns andra platser där minnesarbetet utförts. På Angeredsgymnasiet, där många av de omkomna barnen var elever, har man skapat en minneslund. Ann-Britt Söderberg-Vurucu berättar om den betydelse denna minnesplats har för henne.

En jättefin minnesträdgård har de gjort. Min flicka gick ju där, så jag åker dit på årsdagarna och lägger en blomma där. Jag var med när de invigde trädgården. Då var vi anhöriga inbjudna. Det var väldigt fint tycker jag, väldigt fin stämning. Och så fick jag komma dit nu på årsdagen och ställa en blomma där också. Det är sådana behov man har, behoven av ritualer och symboler. Behoven av att göra vissa saker. Genomför man inte det mår man inte riktigt bra, man måste helt enkelt göra det.

Brandplatsen som minnesplats

Platser för minnesarbete har skapats på många ställen, men sen dagen efter branden har själva brandplatsen på Backaplan blivit en central punkt för minnesarbetet. Lars Lilled, kommunens samordnare av de långsiktiga insatserna efter branden berättade om känsloläget på Backaplan veckorna och månaderna efter katastrofen. Han patrullerade där på nätterna med en stödgrupp av socialarbetare, fritidspersonal och lärare, men de försökte att hålla sig i bakgrunden, bara finnas till hands när de behövdes. Han berättade:

En psykolog har sagt: när en gråter och två tröstar får tre sina behov tillgodosedda. Tog ungdomar hand om varandra hade jag inget där att göra. Alla bidrog till att behålla värdigheten därute, det var en mäktig stämning (*Göteborgs-Posten*, 1999.04.21, s 8).

Dagarna, veckorna, och månaderna efter brandkatastrofen valfärdade människor till platsen för att tända ljus, lämna blommor, minneslappar, fotografier av de omkomna ungdomarna, nallar och andra saker med anknytning till de omkomna. Totalt bildade allt detta en cirka 150 meter lång vall av minnesarbetets artefakter. Efter en tid samlade tjänstemän från Göteborgs Stadsmuseum omsorgsfullt dessa artefakter och katalogiserade dem. Nu finns en del samlade i museets arkiv och en del finns utplacerade i minneslokalen. Stearinresterna efter de tusentals ljusen stöptes om till 63 minnesljus som nu återfinns i minneslokalen. Dessutom samlades alla rester efter blommorna och placerades i en kompost i Slottsskogen med den tanken att jorden eventuellt skulle kunna återföras när platsen omvandlas till en permanent minnesplats. Temporärt placerades en sten på marken invid avspärningen där besökare kunde lägga sina blommor och tända sina ljus. Först sex månader efter branden hade en provisorisk minnesplats tagit form på Herculesgatan intill Backaplan. Platsen skärmades av mot parkeringen och mot cykel- och gångbanan med hjälp av spaljéer. Där fanns krukor med vintergröna, fem träbänkar för blommor, foton, dikter, hälsningar och ljus.

Brandplatsen blev tidigt en viktig plats för minnesarbetet och diskussionerna pågår ännu om hur platsen bäst kan omformas till en permanent minnesplats. Strax efter branden gick kommunen ut med en enkät till de drabbade familjerna om deras inställning till brandplatsen och hur den eventuellt borde markeras. Men alla var inte positivt inställda till att brandplatsen skulle få bli en bestående markör över katastrofen. Taha Abdu på Islamska Sunnicentret menade att det vore fel att skapa en minnesplats vid Backaplan. Han förklarade att det inte är brukligt inom Islam att hedra sina döda på det sättet.

Det finns ingen mening med det. Vi ger inte de döda liv

genom att resa en sten. Men visst är det viktigt att minnas, men det räcker med begravningsplatserna (*Göteborgs-Posten*, 1998.12.03, s 9).

Denna inställning till trots fanns det ett övervägande stort stöd för att på något sätt förvandla brandplatsen till en minnesplats. Idéerna var många. Ganska snart efter branden började förslag komma på hur en sådan skulle kunna se ut. Sara som tillbringade fem veckor på en sjukhusavdelning tillsammans med andra brandskadade ungdomar berättade om hur de hade talat om ett monument på brandplatsen.

Jag skulle önska att minnesstenen gjordes i form av en lång stenvägg med alla de sextiotre namnen ingraverade på en metallplatta. Vi talade om det på sjukhuset, vi som låg där. Alla tyckte det var en bra idé (*GT*, 1998.12.13, s 6).

Leo Papini, en arkitekt som miste sin dotter i branden, ritade ett förslag till minnesplats. I hans förslag skulle en piedestal av cementmosaik bära upp 63 olika rundade naturstenar från olika håll i världen för att understryka ungdomarnas olika ursprung. Han talade om för en journalist hur de unga bygger broar mellan olika kulturer. ”De unga klarar detta. De söker sig till varandra bortom gränserna” (*Göteborgs Posten*, 99.03.10, s 6). Med sitt förslag ville han på brandplatsen symbolisera ungdomarnas gränsöverskridande gemenskap – en gemenskap som är ett tema vi ska återkomma till i bokens avslutande kapitel.

Efter branden skrev två familjer, med ursprung i Kap Verde, som mist två söner, en vädjan om att brandlokalen skulle rivas och att man där skulle:

skapa en oas där de sörjande kunde återvända, ett monument över de döda, en symbol för en gemensam mångkulturell framtid där vi alla kan känna djup respekt för

varandra oavsett ursprung. Göteborgare har genom sina manifestationer för de sörjande visat att det är möjligt. Ge oss alla chansen att på platsen för katastrofen skapa ett centrum för gemenskap, ur all förtvivlan skall nu födas hoppet om en gemensam framtid (*GT*, 1998.11.08, s 6–7).

Fortfarande fem år efter brandkatastrofen har inget permanent minnesmärke uppförts. Diskussioner pågår om ett monument som ska märka ut platsen utanför lokalen. Jag frågade Iman Shakarchi om hur planerna hittills ser ut.

Abby: Det är väldigt enkelt utanför brandlokalen.

Iman: Det är på en sida. Eftersom vi har valt att inte märka på utsidan, för att vi ville ha ett minnesmärke utåt. Så vi ska ha det. Så då har vi nu istället ett provisoriskt på den platsen. Så nu börjar man diskutera plats och allting. Nu är det från ån och framåt i fyrtio meter. Det är kommunen som äger det. Den där gångbanan är 3,5 meter bred in på sidan – den ska vi få. Det är bra där. Den är stor så det blir inte trångt. Vi kan ha det precis som vi vill ha det istället för att ha det där precis framför där det är 3x3 meter, det är väldigt litet. För det är 63 barn, det är faktiskt väldigt många. Vi vill ha bilder, namn, födelseår. Frågan är hur vi ska forma det här monumentet – ska det vara stort eller litet? Vi vet bara att vi vill ha det i en mörk färg – till exempel svart granit med bilder av porslin och text i guld. Hur det kommer att se ut det vet vi inte. Så att de kommer att koppla in en konstnär och arkitekt. Och så ska vi ha en gemensam plats för blommor. Man ska kunna tända ett ljus utan att det blir skräpigt och så. Det är sådana saker.

Om vi sammanfattar de diskussioner som har förekommit hittills så förefaller det vara viktigt att minnesstenen på minnesplatsen ska ha alla namn på de omkomna barnen ingraverade. Forskare som Hawkins (1993) har kommenterat betydelsen

av inristade namn på offentliga minnesmärken som markörer av individuella liv. Individuella sörjande dras till just sina anhörigas graverade namn. Om vi lägger till fotografier av de omkomna, såsom Iman Shakarchi ville ha det på minnesstenen, då förstärkas markörernas kraft som symboler för de individuella människornas öden. Oavsett hur nu brandplatsen omvandlas till en permanent minnesplats kommer det minnesmärke som uppförs att bli en viktig plats för minnesarbete (jmf Winter 1995).

Lite över ett år efter diskotekbranden fick människor som berördes av katastrofen en chans att besöka den utbrända lokalen. Kommunens stödgrupp tog grupper av anhöriga på rundvandring i brandlokalen. Cirka tre hundra anhöriga till de omkomna, fördelade på tre dagar, besökte lokalen i en första omgång. Därefter fick skadade festedeltagare som hade klarat sig och andra ungdomar anmäla sig för en rundvandring (*GT*, 1999.02.07, s 11). Alla orkade förstås inte detta besök, men för många var det ett viktigt, dock smärtfyllt, led i deras minnesarbete.

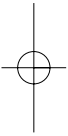
Brandlokalen blir till en minneslokal

Om platsen utanför själva brandlokalen tidigt blev till en minnesplats, om än inte i någon permanent form, blev frågan om brandlokalen en tvistefråga. Omvandlingen av brandlokalen till en minneslokal har inte varit utan kontroverser. Iman Shakarchi berättar:

Det fanns många som inte ville ha den här lokalen: Spräng ner den! Låt den vara som den är! Vi förklarade för dom varför vi skulle renovera den.

Abby: Varför?

Iman: Jo, den här platsen den har tagit många liv, och det

är många som är skadade. Bland dom som dog finns det en kille som har barn. Och bland dom som överlevde kommer många att skaffa barn. Vi har en som har barn redan. När det barnet frågar sin mamma eller pappa varför de är brända då ska den föräldern kunna gå hit och visa och berätta att: "här var det". Men om det är en plats som är bränd, om du bevarar den precis som den var, då klarar ingen av att vara där. Kanske i början. Man vill se. Man vill förstå. Man vill fatta. Man vill ta till sig ... men sen, bara lukten. Man skulle inte vilja vara där. Om den däremot är renoverad, att där är fint och varmt, då kan man gå dit och minnas. Man kan t ex ställa fram saker som var med om branden ... saker som är brända ... visa vilken temperatur det var där. Det finns t ex vissa bilder som man kan använda som banderoller. Så vi har varit väldigt försiktiga med att det ska vara fint, varmt och värdigt. Det är just de orden jag använt. Och den ska inte vara skrämmande. För det finns dom som har varit där. Det finns dom som har sina egna bilder. Samtidigt finns dom som aldrig har varit där och som kommer att vilja se. Då vill jag att alla ska våga komma in, och alla ska säga: Det är svårt att komma hit för jag vill inte gå härifrån. Det vill jag höra, och det har jag gjort. Och det känns faktiskt bra. Det är ingen kyrka men det är det här ... jag vet inte om... det är inte andligt men det är så rofyllt där. Trots alla minnen, trots allt som har hänt där. Det var svårt att få den här balansen, det var svårt att övertyga de här ungarna. När jag pratar med dom är det faktiskt ibland ... min dotter hon var förbannad på mig, arg. Hon var arg och hon skrek och hon bråkade med mig om den här lokalen. Men när hon kom och såg hur det var när det var klart, precis innan vi öppnade ... hon kom och skulle hämta pengar tror jag ... och då stod hon där tillsammans med kompisen som klarade sig. Det var sju som gick in men bara två kom ut. De stod där hon och kompisen och bara ... sen gick de runt och tittade, satt på trappan. Sen

kom de tillbaka och så säger de: "Tack, det här var väldigt fint." Så det kändes bra.

Abby: Vad finns det mer att göra?

Iman: På golvet är det markerat var rummen fanns. Det var väldigt viktigt att markera på ett sätt så att det inte blir så svårt för oss att se. För många av våra barn dog i garderobsrummet. Det var många olika förslag hur vi skulle markera. Jag skulle t ex aldrig vilja se hela golvet markerat. Men väggarna och golvet är markerade. Vi har sparat väggar med avtryck från dom som har suttit lutade mot väggen. En av dom är en tavla ... den har blivit tavla ... men sen har vi dörren som visar hur någon som har lutat sig emot för att hålla bort röken. Sådana saker kan man konservera. Istället för att göra rent från sot så behåller vi soten och täcker det med glas för att bevara dem. Så ställer vi de där de återfanns. En sån utställning kan man ha. Sen vill jag gärna ha en datorskärm ... vi har massor av texter som är sparade av barn utanför... om man kunde filma dem digitalt och köra dem så att det rullar ... och så bredvid ska det finnas en dator där man kan skriva ... det rullar och så ser man före och nu ... en sån sak. Istället för den där minnesboken vi har där nu så kommer det direkt till datorn.

Iman: Det som är skönt är att när du kommer in ska man bara kunna vara sig själv. Du kan gråta, du kan vara tyst, du kan fråga, du kan prata. Jag var så orolig för sen när det kommer andra människor ... och tro att det bara är ett ställe att gå in ... och stå där och skratta och skoja. Så när du kommer in så möts du därför av en text som påminner dig vad det är för någonting det här. Den texten ... många ville att vi skulle ha den i alla de språk som våra barn som dog talade. Det är en sån sak som vi inte har gjort klart än. Så när man går uppför trappan och precis

när man kommer in så finns det en text av en brandman som beskriver första gången när han stod i dörren, hur det var. Sen går man in och då finns det olika saker där.

Vi har sett hur minneslokalen har påverkat gestaltningen av minnesdagarna. Många har berättat om hur viktigt det var att handleda besökare med markörer som skulle ange stämningen. Jag fortsätter att fråga Iman Shakarchi om lokalens gestaltning, hur den kom till.

Det var en ritning som vi började med. Han som var ordförande förut han är arkitekt. Det var många som inte ville se någonting och många som inte tyckte om ritningen. Det var inte säkert hur man ville ha det egentligen. Men det var det här med brandlokalen ... de flesta klarade inte av att gå in. Själv så var jag där väldigt mycket ... och jag umgicks väldigt mycket med ungdomarna och jag fick reda på att de inte tyckte om att ha väggar där. De ville inte heller ha dörrar därför att de fick fobi av att vara instängda. Och då sa jag det: "inga väggar, inga dörrar, inga rum" ... Men den här garderoben ... Så började vi prata om det här, att bolla det fram och tillbaka i styrelsen. I styrelsen var det ... när jag blev ordförande var det tre mammor som förlorat barn och så hade vi några ungdomar som var där och hade bränt sig eller förlorat syskon, eller ungdomar som inte varit där men förlorat syskon. Och då höll de med oss om inga väggar, inga dörrar, ingenting... med garderobs rummet får vi se hur vi gör. Vi funderade på hur vi ville ha det där. Om vi kunde glasa det. Sen tänkte vi att ska vi renovera lokalen, och det rummet ligger inte längst in, inte i början heller... hur ska man göra det och det. Vi bråkade varje gång. ... Hur ska vi göra för att skapa en stillsam plats. Då hade vi en mamma som gärna ville att vi skulle bevara rummet. Och då pratade jag med henne. Till slut tog jag med henne till lokalen. Och då bestämde vi att vi skulle spara väggen. Vi

sparar de delar där det finns avtryck, och så bestämde vi att vi skulle markera avtrycken. Det var väldigt viktigt. Jag presenterade det för medlemmarna som tyckte att det lät jättebra. En öppen yta var mycket bättre än att vi avskärmar direkt eftersom det blir svårare att ändra i framtiden. Så öppet först, sen får vi se. Sen tog det tid innan det blev sanerat, att få ur fukten och allt det. Så vi hann tänka igenom hur vi skulle ha det. Vi hann också ta emot förslag... det var många konstnärer som skickade hit mail angående lokalen. Då plockade jag en konstnär som hade målat en tavla. Den var två gånger två meter. Alla föräldrar fick titta på den och alla tyckte att vi skulle ha den.

Vi hade ett litet problem med om vi ska ha bilder eller nöja oss med att ha namn inne lokalen. När tiden gått ett tag så valde många att avstå från att ha bilder inne i lokalen. Då sa vi att för rättvisans skull så har vi bara namn där inne. Bilder ska vi ha ute – för alla ville ha bilder, de flesta i varje fall – där ute. Och de frågade mig vilken text jag ville ha och en massa andra saker. Då skickade jag en bild och berättade. Då kom hon med förslag. Det blev faktiskt precis som jag hade tänkt mig. Det var skönt.

Minneslokalen har blivit en värdig plats för minnesarbete. Men alla är inte fullt nöjda med omvandlingen som har varit närmast total. Parash berättar.

Jaaha, jag är väl inte 100 % om man säger så. Jag tycker ju personligen att en del av de uppbrända bitarna skulle vara kvar. Att det inte skulle vara helt renoverat som det är idag. Den är jättefin och harmonisk. Men när man kommer in så känner man inte igen sig. På sätt och vis är det inte samma ställe för att allting är nytt – nya golv, nya fönster och ommålat. Och det har jag hört från många vänner och ungdomar som kommer dit att de önskar att

en del av det gamla fanns kvar. Men det är för sent nu att göra någonting. Med jag har ju gett förslag att ... de har ju tagit bilder över hela lokalen. Och om man i stort format framkalla delar av väggen och på nått sätt lägga det som en tapet, som ett foto. Så att man åtminstone får en visuell bild av hur det såg ut. Men som sagt – allting har med pengar att göra och det är mycket som ska till. Det är inte så lätt som att bara önska sig.

Brandplatsen har blivit en varm och harmonisk minneslokal men för vissa är det ändå svårt att trädna in i lokalen. Ann-Britt Söderberg-Vurucu berättar om hur vissa föräldrar till ungdomar som överlevde branden har överväldigats av känslor när de har besökt minneslokalen.

Jag tänker på dom som har barn som har överlevt som idag har mycket svårare att gå in i lokalen än vi föräldrar som förlorade våra barn där. För det hände ... det värsta har hänt oss. Så nu får vi göra det bästa av det, göra det till ett vackert minne till slut, det är det man gör. Men för dom kunde det värsta ha hänt, då orkar man inte se lokalen, se platsen något mer. Antingen att barnet inte gick dit fastän det skulle ha gått, eller att barnet var där och överlevde, det är ungefär samma känsla. Som en sa: "Oh, jag har funderat jättemycket på den känslan."

Vad betyder det att det finns en minneslokal, en plats för minnesarbete, för alla som på olika sätt blev djup berörda av brandkatastrofen. Ann-Britt Söderberg-Vurucu beskriver betydelsen av minneslokalen med följande ord.

Jag kan tänka mig att ... jag tror nog att det har påverkat många, att det har varit svårare att gå, att sörja. För att sorgearbetet var ett sånt ... det är inte tiden som läker alla sår. Det är sorgearbetet som läker sårerna. Man måste utsätta sig för alla de här obehagliga sakerna för att inse

att man klarar av det ... så blir man helare och helare ... det har jag ju upptäckt. Det är därför jag också försöker att dra med mig andra ..."följ med, kom till minneslokalen." "Nä fy, oh, det är så hemskt, jag kan inte." "Men kom till minnelokalen, där utanför då", ... och så får dom ångest. "Försök nu, för att nästa gång så går det lättare." Så försöker jag beskriva för dom. Ungefär som någon beskrev i ett radioprogram, att det är som ett sår, ett varigt sår. Det är en skorpa och varet är under skorpan. Drar man bort den då gör det ju ont. När man klämmer ut varet så det gör ont. Sen blir skorpan mindre för varje gång man gör det. Det exemplet tar jag alltid när jag pratar med anhöriga. Och jag tycker att det är så slående. Det är så det är. Jag har gjort så mycket som har gjort så ont. Men det är kanske därför jag mår mycket bättre idag. För att jag har utsatt mig för de här sakerna. Men det har många inte vågat och då tar det längre tid också.

Abby: mm...men också det tar tid på något vis...

A-B: Jaa, och en del dom flyr och flyr och flyr och tror att ... Jag skulle önska ... jag skulle ruska om dom och säga att "stanna här nu, sitt här och skrik i en vecka, sätt dej i minneslokalen!" Det finns en pappa som har kommit så långt. Han mår så gott att han vill sova där. Han tycker att han har en sån närvaro av sin dotter där. Det är avtryck av henne ... Här är nämligen ett avtryck av en flicka och en pojke på väggen. Och flickans pappa han har gjort en CD. Han har bearbetat sin sorg med en CD-skiva. Och han vill gärna gå dit och sitta där. Även pojkens föräldrar och vissa av syskonen, medan andra inte vill. Så det är lite olika även inom familjerna. Det var en flicka som sa det att: "Varför kan man inte prata om sånt här hemma i familjen." Familjer gör inte det. Det är kanske därför som det är så bra med det här kollektiva, då pratar man i varje fall om det. För hemma i den lilla familjen gör man det inte.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu ger uttryck för det oundvikliga med vad psykologerna Fulton och Bendiksen (1994) kallar för sorgprocessen (kapitel 6). Sorgprocessen är enligt Fulton och Bendiksen en serie av upprättade erfarenheter av sorg. Sorgen känns om och om igen när man påminns om sin saknad. Men det är en process som de sörjande måste genomlida för att acceptera sin saknad och sin nuvarande situation. Minnesarbetet är, som vi har försökt att förklara här, ett sätt att tillsammans med andra skapa situationer där nya erfarenheter av sorg kan konfronteras på positiva sätt. Med andra ord, hur sörjande tar makten över sorgprocessen och sina känslor av saknad.

Enligt representanter från BOA har minneslokalen fått två viktiga funktioner, dels är det en minneslokal och dels är det en informationslokal där skolelever och andra grupper leds i rundvandringar. Ann-Britt Söderberg-Vurucu beskriver hur hon vägleder besökare i minneslokalen genom sina berättelser. Hon styr på så vis deras 'seende' av lokalen och hur de kommer att uppleva platsen där katastrofen ägde rum.

Det kom en skolklass, de kanske var runt femton, sexton år och hade något som kallas livskvalitet i samhällskunskap. Och i det hade dom tyckt att det var bra att komma och besöka lokalen. Jag tycker det är perfekt ... en del har lite svårt att gå in och jag förstår dom. Så får dom sätta sig först ... och det är ... whoo. Så börjar jag berätta, då släpper det lite. Jag måste berätta, för annars ser dom inte lokalen med de ögon jag vill att dom ska se den med. Men när jag har berättat så går dom runt och tittar. Lokalen är väldigt spartanskt inredd än så länge, men det ska komma mer grejer. Sen efteråt samlas vi igen och då kommer frågor. De får fråga vad dom vill. Och det var intressant ... jag hade med mig en BOA medlem en gång – en som överlevde. Han berättade väldigt målande. Han

ställde sig upp och beskrev precis hur det gick till och ... hur människomassan gungade, hur dom ramlade och allt... och det var så starkt. Då tänkte jag att dom här ungdomarna dom tända aldrig eld någonstans efteråt ... för det blev så starkt. De får en sån förståelse, en sån insikt... det blir en sån stämning där inne, hela rummet blev fyllt av stämning. Alla tackar efteråt. Ingen ångrar sig. Det är ingen som ångrat sig efter att dom har gjort detta. Däremot är det några som har ångrat sig för att dom inte följde med. Någon har efteråt fått reda på hur det var. Det har varit några som inte riktigt har vågat men som ångrat sig efteråt. Det är inte farligt ... det är pirrigt det kan jag förstå, men inte farligt. Många är nog rädda för sina egna känslor ... ”vad ska hända, ska jag...” ... hur de ska må där inne. Om dom ska tappa masken. Och det gäller femton-åringar liksom ... jaa, elva- tolvåringar. Om man tar tjuvåringar som var femton då, som är i samma ålder som dom som dog ... så ser man på dom att dom kommer ihåg på ett annat sätt: ”Jag kanske skulle ha gått hit, min kompis var här och överlevde” ... dom har lite mer koppling. Men dom som är femton, sexton dom kan bara tänka att: ”Dom var så gamla som vi är nu när det hände” ... och försöka ”ahaa” ... det är två helt olika kopplingar. Man märker att dom vågar fråga när dom ser att frågorna är tillåtna, först då kommer dom med sådana frågor. Det tycker jag är intressant, för vi pratar inte om döden här egentligen. Har inte gjort det förr i varje fall. Men nu blir det bättre. Jag menar det ... dessa ungdomar som var på alla begravningarna ... dom hade nästan aldrig varit på en begravning innan. Möjligen någon farfar eller gammal farfar hade dött eller så. De kände ju varandra allihop. Man kan inte fatta det här kollektiva då. Helt otrolig egentligen ... Men jag tycker ändå att det är skönt att ta dit dom till lokalen ... i förebyggande syfte, och upplysande.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu talar här om hur en mycket

målande beskrivning, som en överlevande ung man gav av branden, gjorde ett stort intryck på en grupp besökare. Hans beskrivning eller berättelse var ett vittnesmål. I ett vittnesmål fogas minne och fantasi samman ”because the witness says I was part of the story, I was there, while at the same time they use their imagination to retell the story” (Ricoeur 1999: 16). I vittnesmål återkallas minnen på ett sätt som gör det möjligt för andra att föreställa sig hur det var. Den på detta sätt framställda berättelsen hjälper lyssnare att i sin fantasi (imagination) framkalla en erfarenhet som bär sanningens prägel. Men även om fantasin medverkar till att göra det förflutna synligt, den kan den mer likna fiktion än en objektiv historisk berättelse eller beskrivning. I slutändan, menar filosofen Paul Ricoeur, måste vi förlita oss på berättaren.

When I testify to something, I am asking the others to trust what I am saying is true. To share testimony is to exchange trust. Beyond this we cannot go (ibid).

De som hörde den överlevande unga mannens vittnesmål visade tillit till att det han berättade var sant och det var därför de kunde beröras av berättelsen.

Otto Alvaro förklarar den betydelse minneslokalen har för både allmänheten och föreningen BOA.

För allmänheten vad jag sett, har det varit en ganska positiv lokal att komma och titta på och så. För att dom känner styrkan i själva händelsen och tar med sig detta till antingen sina elever, kompisar eller anhöriga. Dom berättar att dom varit i minneslokalen. Berättar att det var en person som var där och berättade hur hela förloppet var. Från början, från att det började brinna ... eller innan när dom arrangerade festen tills efter festen. Och det är en ganska stark historia att få höra. Speciellt

om man befinner sig i lokalen. Dom har bevarat en trappa som är exakt så som det var. Men resten av lokalen är renoverad. Så lokalen är självklart väldigt fräsch och fin och så men ... när man berättar, när man ser den här trappan, ser bilderna på hur det såg ut innan de renoverade, då väcks självklart väldigt starka känslor. För det var en stark händelse och starka upplevelser. Vi har upplevt att det är väldigt positivt med besökarna i lokalen. De flesta som har varit där tackar oss jättemycket, skickar brev och e-mail och allt vad det är ... och tycker att det är jättebra, jättetrevligt och kan tänka sig att komma dit igen. Så att det har jag upplevt ... jag tycker att det är bra, jag tycker det är en liten reminder till folk att vakna. För att det är så lätt att man i ett land som Sverige, att man blir lite trist, lite materialistisk och lite robotaktig ... och glömmer ibland lite av den mänskliga sidan. Och det är just på grund av att det inte finns så jättemånga katastrofer. Så man tänker lite annorlunda. Prioriterar lite ... vissa stunder va... Så det är en reminder. Minneslokalen har varit väldigt bra för allmänheten hittills. Jag har inte upplevt något negativt med det. Den finns ju där ... och på årsdagen är det även för allmänheten och speciellt för våra medlemmar och för alla som har någon form av kontakt med branden. Den behövs. De som var med i branden kommer dit. Och det är olika med olika människor, det är det. Vissa känner att de mår bra av att vara där. Andra mår väldigt dåligt och vill inte sätta sin fot där – självklart – för att det bara påminner dom om något som dom inte vill bli påmind om. Så att det är olika, det är olika där också. Men om den inte fanns lokalen, så fanns det ju inget alternativ. Men nu finns det ett alternativ. När lokalen finns så kan man antingen gå dit eller välja att inte gå dit. Men om lokalen inte finns längre så finns det inget alternativ, då kan du inte gå dit igen. Och det är det som engagerar mig ... och så tycker jag att folk har ganska fritt .. så att man har alternativet ifall någon gång om tio

år. Det kanske finns någon som inte vågade sätta sin fot där... kanske tänker att: "Nu har det gått tio år, nu ska jag sätta min fot därinne", så vi får se. Förhoppningsvis får vi behålla den. Det är inte helt säkert att man får behålla den hur länge som helst.

Halbwachs (1992) antydde att platser kanske var mer kraftfulla för minnesarbete än vad andra artefakter och berättelser är. Men han poängterade även de svagheter som fysiska platser har för minnesarbetet, ty de kan ändras, de kan till exempel rivas. Otto Alvaros sista ord här påminner om att platser för minnesarbete inte nödvändigtvis är bestående.

Även om Halbwachs betonade den fysiska platsens betydelse för minnesarbetet på bekostnad av berättelsens betydelse, vill jag modifiera den synen. Berättelser om brandlokalens signifikans som minneslokal görs genom markörer av olika slag – objekt, skrivna ord, fotografier, muntliga skildringar, m.m. Den fysiska platsen för katastrofen är en samling berättelser.

Brandkatastrofens minneslokal är dels ett museum över branden, dels ett rum för reflektion och kontemplation – en minneslokal, och dels en informationslokal för skolklasser och andra grupper. Minneslokalen som museum är en utställning av artefakter från branden – skor, mobiltelefoner, mynt mm som hittades därinne, samt artefakter efter den första sorgetiden – nallar och andra saker som lämnades på brandplatsen, lappar med skrivna hälsningar och dikter, mm. Tillsammans med fotografier, väggen med namn inskrivna över de ungdomarna som omkom, markeringarna på golvet över hur lokalen med rumsindelningen såg ut, blir lokalen en påminnelse om det faktum att brandkatastrofen ägde rum. På så vis har minneslokalen ett historiskt perspektiv.

Minneshandlingar är möten mellan viljan att minnas och minnesplatsernas anspråk på besökare. Charles Turner (1999 och 2000) menar att om en minnesplats syftar till att med markörer betona de historiska aspekterna av händelsen, blir rummet för minnesarbetet åsidosatt. Han menar att en metod för att inskränka de olika sätten att bete sig på en plats är att fastställa platsens historiska betydelse, vad han kallar för historiska orda-grannhet – behovet att säga att här på denna plats vid denna tid ägde den här händelsen rum och det här antalet människor led eller dog. De möjliga minneshandlingarna, menar Turner, blir därmed begränsade (s 11 ff). I motsats till Turner skulle jag hävda att minnesmarkörer över en händelse inte behöver stå i motsatsställning till skapandet av ett minnesrum för en mängd olika minneshandlingar. Snarare har utplaceringen av historiska artefakter, dvs. minneslokalens markörer, bidragit till att anslå en ton för reflektion och kontemplation. Utan dessa markörer skulle det vara svårt att skilja denna plats från någon annan liknande. Signifikansen av platsen skulle gå förlorad. Markörerna organiserar vårt 'seende' av lokalen. Brandlokalens markörer ger platsen sin signifikans för minnesarbetet och är instrumentellt i förvandlingen av brandlokalen till en minneslokal.

Det slags historisk information som finns i minneslokalen verkar inte hämmande på minneshandlingar utan de förhöjer snarare stämningen för minnesakten. Syftet med omvandlingen, som många har berättat om, var att skapa en värdig plats för minnesarbete. Minneslokalen är skapad för att breda en plats för eftertanke, en slags sakral plats, den är inte skapad för allahanda aktiviteter. Utplaceringen av markörerna och de olika berättelser som vägleder besökandena medverkar till att koreografera vistelsen, anpassa den till detta ändamål. Minneslokalen ställer krav på besökaren att handla värdigt, men inom denna ram finns utrymme för många olika minneshandlingar.

MELLAN FÖRSÖK ATT MINNAS OCH GLÖMMA

I detta sista kapitel sätts fokus på det självbiografiska minnet som hittills är en negligerade faktor i denna studie av minnesprocessor efter brandkatastrofen. – Vi konstruerar oss själva dels i relation till andra och dels förankrade i olika sociala kontexter. Det sker genom minnen av oss själva och av oss själva i olika händelser i det förflutna. Vi erfar oss själva som en produkt av ett unikt förflutet och denna känsla av oss själva utgör grunden till vårt självbiografiska minne. Traumatiska händelser i människors förflutna lämnar de starkaste minnena när vi konstruerar oss själva i förhållande till vårt förflutna. I studier av minnen efter traumatiska erfarenheter undersöker man kopplingar, mellan minnets inre värld och den externa världen av historiska händelser, genom att särskilt koncentrera sig på erfarenheter av djup smärta. Barbara Misztel (2003) har referat Freuds tanke om minnesarbete och hans idéer om sörjandet som

a form of 'working through' which is necessary in the process of acceptance of traumatic memories which are conceptualized as types of reconciliation with the objects of love. ... Giving voice to one's traumatic past and recognizing it as part of one's history is a necessary step in escaping from patterns of suffering (s 141).

Vissa händelser har en så speciell karaktär att klockan stannar. För några innebär händelsen att deras livslopp bryts och för andra att deras livshistorier delas in i en tid före och efter händelsen – den personliga tidsuppfattning-

en och minnesberättelsen förändras på ett fundamentalt sätt. Individer brottas med viljan att minnas och önskan att glömma. Branden på Backaplan natten till den 30:de oktober 1998 hade en sådan monumental karaktär. En katastrof stannar även en samhällsklocka. Sorgen sprider sig till en vidare krets än de närmast berörda. Lejla Eupovics (2000) bok, *Inre Exil. Efter branden på Backaplan*, handlar om hur en händelse kan gripa in i och djup påverka även utomståendes liv. Hos Lejla Eupovic väckte brandkatastrofen minnen av hennes egna erfarenheter och känslor av förlust och sorg. Eupovic flydde med sin familj från det krigsdrabbade Bosnien till ett nytt liv i Sverige sju år före branden. Hon var då nio år gammal. Denna erfarenhet av exil delade hon med många som drabbades av brandolyckan. I sin bok väver Eupovic samman berättelser av ungdomar, som var med på Backaplan, med sina egna berättelser om sitt liv före upprottet, flykten, och sin första tid i exil.

I en krönika om vad man kan kalla livets vändpunkter skriver Ulf Eriksson (2003) – ”de stunder då ett skeende når sin mättnad och faller ut i en ny struktur som både omöjliggör upprepning och stänger alla återvändons vägar.” Alla som på olika sätt direkt drabbades efter brandkatastrofen, men även Lejla Eupovic, har erfarit en känsla av förgängelse – av det oåterkalleliga. Och det märkliga med dessa erfarenheter av förgängelse är, menar Eriksson, att de tycks innehålla både en slutpunkt och en början av någonting nytt. Som Parash Lama sa om brandlokalen.

Samtidigt är den väl också något som markerar ens andra liv, efter branden. En plats liksom. Att här började mitt andra liv. Ett liv som är mycket annorlunda än det som var innan.

Lejla Eupovics (2000) bok tas med i denna avslutande

diskussionen, eftersom den kan ses som ett system av hågkomster som kan vara aktuella även för många av dem som på olika sätt upplevde det trauma som brandkatastrofen utgjorde. Connerton (1989) hävdar att minnet inlemmas i kroppen genom sociala handlingar, vad han kallar för inkorporerande praktiker eller inristande praktiker. Inkorporerande praktiker inkluderar ett helt spektrum av kroppsliga handlingar, gester, eller rörelser som återuppför det förflutna i våra nuvarande beteenden. Inristande praktiker är de som involverar kulturella medel för att bevara information, det kan röra sig om texter och fotografier. Som exempel på hur dessa två praktiker interagerar, analyseras Eupovics (2000) bok. Där framgår det mycket tydligt hur försök att minnas sammanvävs med försök att glömma.

Exil och trauma

Liksom många av dem som direkt påverkades av brandolyckan hade Lejla Eupovic minnen av ett liv i exil. Eupovics egna traumatiska minnen av förlust sammantvinnades med den djupa sorg hon kände efter brandkatastrofen och detta sammantaget ledde till att hon skrev sin bok. Men varför skulle hon sörja? Hon hade inte varit med brandnatten på Backaplan och inga av hennes kompisar hade dött. Hon beskriver hur Siamak kände ett slags äganderätt till sorgen efter olyckan.

I början trodde Siamak att han var den ende som sörjde eftersom han hade varit där, på discot. Han upplevde något som många andra inte gjorde. Varför skulle de sörja? Sedan insåg han att sorgen var stor. Att ingen var oberörd (s 68).

Även om sorgen och minnena efter branden inte är en privat egendom, så är det en stor skillnad mellan offentliga och personliga minnen. Det är skillnad mellan minnen förvär-

vade via massmedia och personligt upplevda minnen (jmf Mannheim 1985: 286). Relationerna där emellan är inte enkla och ännu mer komplicerat blir det när det gäller minnen efter traumatiska händelser som har den samhällseliga betydelse som branden hade. Den intensiva rapporteringen om branden och brandoffren i media påverkade både de enskilda personliga minnena av händelsen, samtidigt som massmedia förmedlade de direkt drabbades sorg till långt vidare kretsar. En stad och även en nation stannade upp under den här tiden och deltog i sorgen. Den samhällseliga kontexten gav sin specifika inramning av branden och dess tragiska följder.

Ann-Britt Söderberg-Vurucu berättar om hur hon kände att katastrofen påverkade hela Göteborg – någonting som hon upplevde som naturligt.

Ordet katastrof. Det är då som vi får ... hela Göteborg och många fler människor runtomkring, får ett trauma: "Det blir så hemskt." Jag tycker det var så bra sagt.

Jag kommer ihåg att jag reagerade så för Estonia. Det var så hemskt. Jag tittade på vart enda nyhetsprogram. Jag tittade och tittade, bara liksom för att verkligen begripa. Det var lite samma sak med Amerika ... det här med den 11:de september. Det var så hemskt. Jag fick ju en ångest som man upplevde det med dom på något sätt. Och då förstår jag det nu då hur andra kan uppleva branden. Allra helst mammor som har barn i samma ålder. Det kan jag tänka mig ... "oh, det kunde ha varit mitt barn". Så på grund av det jag kände med Estonia kan jag förstå att det är så kollektivt. Det var så otroligt, man ville inte missa på något sätt, man var tvungen att se och se och se för att fatta.

Dagligen dör barn och ungdomar och lämnar närstående i sorg och saknad utan att någon utomstående nämnvärt bryr

sig. Detta trots att de föräldrar som mist ett barn genom sjukdom eller någon trivial olycka, sörjer lika djupt som föräldrarna till brandoffren. Det är när stora spektakulära katastrofer inträffar som välviljan och deltagandet inte känner några gränser. Minnesarbetet blir till viss del en samhällselig angelägenhet, något som blev fallet efter brandkatastrofen i Göteborg. Dayan och Katz (1992) har påvisat massmedias roll som "producenter av elektroniska minnesmärken över särskilt tragiska händelser" (s 9). Media är därmed i dessa fall en aktör i skapandet av en ramberättelse om sorg och saknad. Brandkatastrofen blev en 'mediahändelse' i Dayan och Katzs bemärkelse. Mediareportagen efter brandkatastrofen bidrog till att forma de berättelser av branden som ligger under mycket av de olika minnesgemenskapernas minnesarbete. Samtidigt som reportagen ledde till att en större grupp människor, åtminstone indirekt, drogs in i händelsen och dess tragiska följder.

Skrivandets skapande process var i Lejla Eupovics fall en resa tillbaka till hennes eget förflutna. Känslor, som på nytt väcktes till liv den 30:de oktober 1998, gjorde att hon kunde bearbeta de bottenlösa känslor av förlust hon upplevt som nioåring när familjen flydde det krigsdrabbade Bosnien.

Jag började bearbeta sorgen. Jag gick djup in i mig själv och granskade varje bit av min själ. Jag försökte hitta anledningen till varför jag höll på med det här. Jag hittade inte mycket mer än en tom själ som kände sig misslyckad. ... Det finns en tid i mitt liv som har varit fruktansvärt lärorik. En tid som var den största brytningen mellan mitt gamla och mitt nya liv. Den är den tiden jag ofta tänker på men aldrig pratar om. De minnena som jag bär med mig är svåra att förklara. I dem finns allt! Vrede, sorg, ensamhet, glädje och lycka (s 54).

Muntliga och skrivna berättelser

En förutsättning för kollektivt tänkande är ord. Varje ord (som är begripligt) följs av minnen. Det finns inga minnen utan att det finns korresponderande ord. Vi talar om våra minnesbilder innan vi påkallar dem. Det är språket, samt hela det system av sociala konventioner, som är kopplat till språket, som ger oss vår minnesförmåga och förser oss med verktyg att rekonstruera vårt förflutna, påminner Halbwachs (1992).

Berättelser (narrative) betraktas vanligtvis som en dynamisk kulturell process som inkluderar både de skrivna och talade ord som uppstår genom sociala interaktioner och inom performativa kontexter. Berättelser är också sociala handlingar och en form av kommunikation. Muntliga berättelser är, genom delade diskursiva konventioner, genererade, mottagna, upprättade och modifierade i konkreta sociala miljöer. Muntliga berättelser bär vittne om det kreativa kollektiva skapandet av historier som till exempel kan lappa ihop avbrutna liv bland överlevande. Skultans (1998) menar att upplevda trauma efter dödsfall behöver berättandets kraft för att återskapa mening för de överlevande.

Muntliga berättelser är alltså ett viktigt verktyg för minnesskapande. Eftersom de förmedlas genom talade ord är de förankrade i en levd materiell värld där orden refererar till konkreta ting, platser och människor. De förkroppsligar handlingar som utgör muntliga berättelser som äger rum på konkreta materiella platser. Muntliga berättelser äger på så vis ett starkt materialitet. Melion and Küchler (1991) hävdar att "mnemonic processes are indivisible from the material act of representation (s 7)". Minnesprocesser befinner sig i den komplexa korsningen mellan förkroppsligade praktiker, materiella ting och representationer. Lejla Ejupovic (2000) uttrycker hur ungdomarnas muntliga berättelser förmedlas kroppsligt.

Varje gång ser jag deras ansikten framför mig, hör deras röster, ser deras ögon och händerna som rör sig när de berättar. Varje gång upplever jag på nytt betydelsen av det som de ville berätta, dessa dagar och helger vintern efter branden då vi satt där på caféet (s 17).

Som Ejupovic påpekar finns det inte alltid skrivna ord som kan fånga de talade orden. När hon ville återge de intervjuades tankar menade hon att deras tankar var svåra att förstå, hennes "ord räcker inte till" (s 16). Även när det gällde att anteckna sina egna minnen av exilen fann hon det svårt att hitta ord.

Jag försöker ständigt klä minnena i ord, trots att jag vet att orden inte finns. Inte i mitt huvud, och ännu mindre i ett lexikon. Frågan är bara var man då hittar dem? (s 105)

Orden räckte inte till att fånga de minnesbilder av brandnatten som ungdomarna bar med sig. Orden räckte inte till eftersom så många frågor plågade dessa ungdomar – frågor som det inte fanns svar till. Ejupovic beskriver Hectors tillstånd efter brandnatten på följande sätt.

Han kunde inte förstå att olyckan hade inträffat, varför den hade inträffat. Och varför han hade varit där. ... Han vill fortfarande återuppleva händelsen och försöka komma fram till något svar, men det går inte. Det kunde ha varit något annat ställe någon annan dag – hade han varit där då? Vad hade hänt om han inte hade klarat sig? Om han hade varit bland de 63 döda ungdomarna? (s 33-34).

Frågorna som väcktes av brandnatten är många. Men även upplevelser och minnesbilder är många. I synnerhet vid dramatiska händelser är, enligt Halbwachs (1992), närvaron av direkta vittnen en orsak till att detaljer och omständigheter kring händelsen ständigt riskerar att förändras (s 192). I en

händelse som väcker starka känslor som är fallet med brandkatastrofen, är det givet att reportagen och upplevelserna från själva händelsen blev många, och inte sällan motstridiga. De överlevande ungdomarna och andra ögonvittnen till brandkatastrofen var inbegripna i ett våldsamt händelseförlopp som krävde många ungdomars liv. Den emotionella intensiteten i upplevelserna, och behovet att förstå och förlikas sig med upplevelserna brandnatten, ledde till att berättelserna är många. Man kan inte vänta sig att ögonvittnen till en katastrof av en sådan magnitud skulle ha kunnat upprätthålla den nödvändiga distansen för att se allting klart och i sin helhet. De måste uttrycka sig på ett språk fullt av känslor, otydligheter och förvirring. Otto Alvaro, assistenten som arbetar med ungdomar i BOA, beskriver den mängd av olika berättelser som han har hört.

Ja, jag har stött på lite av varje ja. Så det finns som sagt var olika berättelser från olika personer. Och de är helt olika. Det finns lika många berättelser ... om man får kalla det så ... som det finns personer och personligheter. Så även om tio personer har upplevt samma sak så berättar de på sitt sätt, från sin synvinkel ... det blir så.

De skrivna orden har ett annat, mer bestående, materiellt väsen, samt en annan funktion i minnesskapandet. Skrivna texter ockuperar fysiskt materiella ytor som papper och platser som böcker på hyllor. (Bortsett från de många 'virtuella' berättelser som efter branden har lagts ut på Internet.) De skrivna orden behöver verktyg, material, maskiner och kroppsliga handlingar då de nedtecknas och det har viktiga implikationer för minnesskapandet. Även om inte de muntliga och skrivna texterna är motsatspar, har de skrivna ord viktiga egenskaper som är betydelsefulla för vår fortsatta diskussion. Muntliga ord lämnar inte några markörer i rummet, eftersom de endast existerar i sina omedelbara kontexter, skrivna ord lämnar däremot en fysisk markör

efter sig. Skrivna ord är på grund av denna specifika materialitet mer bestående. De kan på ett annat sätt än de muntliga orden bevara en social identitet efter döden. De skrivna orden är fysiska lämningar av ett liv efter att döden har inträffat (Stewart 1998). Huyssen (1995: 7 och 255) anser att i dagens alltmer 'flyktiga' samhällen så har behovet av en mer solid och bestående förankring ökat. Det är en anledning till att mer bestående material för minnesskapandet fått ökat betydelse. De skrivna orden, som former för kulturella representationer, har olika viktiga materiella dimensioner som underlättar och förstärker den minnesskapande processen.

Alla de spontana minnesord och dikter som producerades på kort tid och fanns på den minnesvall, som tillkom efter branden, skrevs av och bevarades av tre unga män – Mohammad Raisi, Pouria Sanae och Said Yaraghi. Av alla lapparna samställde de boken *Oförglömliga minnen*. De ville ge dessa outplånliga minnen en mer permanent form.

Samtidigt var arbetet med boken ett sätt för dem att bearbeta sin egen sorg. Som Mohammad säger: "alla bearbetar sin sorg på egna sätt. Vissa kan gråta sig igenom det, men vi tyckte att det var en bra idé att göra en bok (*Göteborgs Posten*, 1999.03.13, s 8)". De unga männen överlämnade personligen ett exemplar av boken till kungäporet och ett till statsministern för att, som Said sa, visa att den är en händelse som berör alla, hela Sverige" (*Göteborgs Posten*, datum okänt).

Vida Farahvashi, 12 år, som förlorade sin bror Farzad i branden, och Mina Owji, 13 år, vars bror blev svårt brandskadad, tog initiativ till ett annat bokprojekt. Med ord och bilder ville de visa saknaden efter de sextiotre ungdomar som omkom i branden. Via BOA kontaktade flickorna alla de familjer som mist en nära anhörig och uppmanade dem

att bidra med bilder och minnesord till de omkomna.

Alla orkade inte medverka, men 49 familjer lämnade bidrag till flickorna och det resulterade i boken *Vägen bort*. Enligt Vida var boken ”ett sätt att bearbeta sorgen. Det var svårt, men också en stor lättnad”. Mina fortsätter och säger att ”det är ingen idé att gråta hela tiden. Det kändes viktigt att åtminstone göra något för dem som drabbades” (okänd källa).

Skrivna berättelser och de skrivna orden kan ta många former och vara inristade på många olika ytor och finnas på många olika platser. Utöver bokens något privilegierade ställning för uppsamlandet av skrivna ord, finns de skrivna orden på virtuella platser som Internet, inristade på gravstenar och minnesstenar, med graffitins tekniker finns minnen etsade på husväggar och viadukter, mm (se Cooper och Sciorra 1994). En vecka efter branden gjorde fem killar en stor graffitimålning vid Stampen för att hedra sin vän Gustavo och alla andra som dog i branden. Målningen finns kvar än. Vad som kännetecknar denna typ av minnesteckningar är dess hybrida form. I dem integreras olika bilder och skrivna ord och blir till identitetsmarkörer för individer. Sammanblandningen av material, bilder och ord maximerar genomslagskraften av minnesteckningar på offentliga platser.

De nya medieteknologierna har öppnat nya ytor för minnesarbetets berättelseskapande (jmf Samuel 1994: 25). Videotekniken har gjort det möjligt för några elever på en medielinje att skapa en film. Där har de framförallt kombinerat bilder, sång och musik och talade ord för att förmedla en berättelse av saknad och sorg över kamraternas död. Filmen visas nu i minneslokalen. Internetsidor är en annan hybrid form där det har funnits platser för minnesarbetets berättelseskapande. Sidorna gäller i vissa fall individuella omkomna. Ett exempel på det är den Internetsida en mor skapade till sin dotter. Sidan laddades med bilder av dottern,

bilder av graven och olika skrivna tecken av intimitet. Där fanns till exempel dikter som dottern hade skrivit till sin mor, samt moderns olika berättelser av sorg och saknad. Vissa sidor har skapats till minne av samtliga som omkom i branden. Dessa sidor rymmer även en interaktiv aspekt, då besökare till sidan uppmanas att skriva egna minnesanteckningar, dikter, sista hälsningar, mm.

Efter branden på Backaplan har vi sett hur en uppsjö av skrivna texter har producerats – böcker, sångtexter, dikter, Internet sidor, mm. Men de skrivna orden finns även på mer privata ytor i mer privata platser. De kan vara antecknade i dagböcker, i brev, m.m. I sin bok inkluderade Lejla Eupovic ett brev som hon hade skrivit för att det skulle lämnas vid hennes mormors grav i Bosnien. Genom brevet ville hon i skrift uttrycka den betydelse hennes mormor hade haft för henne. Vi har sett hur tusentals personer har känt ett behov av att skriftligt uttrycka sina högst personliga känslor efter brandkatastrofen, ofta på tillfälliga lappar, eller i kondoleansböcker och liknande.

Berättelser kan inta formen av till exempel dikter och sånger, som antingen kan förmedlas vidare genom handlingar i semiprivata eller offentliga sociala miljöer, eller så kan de skrivna orden behållas närmast hjärtat hon den som formulerat sig i skrift. Det som kännetecknar de skrivna minnesuttrycken är deras hybrida former som integrerar en mångfald av minnesbilder, ting och minnesord för att skapa identitetsmarkörer för individer. Den sammansmältningen av ord, bilder och materiella ting spelar med i den dynamik som uttrycker förlust och sorg hos de efterlevande. Den ger form till minneskapandens fält som rymmer ett vitt spektrum av responsen till döden.

Återblickande berättelser av denna typ är företrädesvis inriktade på att skapa positiva minnen. Det gäller till exem-

pel organiseringen av och deltagande i begravningsritualer, tal till de omkomna och i synnerhet handlingar som att placera blommor eller att tända ljus i privata och offentliga rum, som är förknippade med de döda. Sådana ritualer fungerar som ett medel att delta och utöva kontroll över en händelse som är en källa till dödsrelaterade minnen. Dessa ritualer är skärskilt viktiga när ens närstående har dött under dramatiska och våldsamma former såsom brandkatastrofen på Backaplan. De materiella och förkroppsligade ritualdimensionerna (blommor och sång, bland annat) är signifikanta i försök att generera bestående minnesformer, som kan linda in eller jaga bort de hotande minnen som kan uppstå. De olika kontexter där berättandet och minnesritualerna äger rum ska nu diskuteras närmare.

Minnesgemenskaper: Inkorporerade praktiker

Sorgen syftar till att integrera minnen av de döda i de efterlevandes pågående liv. Processer vari denna integrering kan äga rum är, enligt Walter (1996), främst samtal med andra människor som kände de avlidna. Även om alla våra minnen, sedda i sig själva, tillhör olika minnesgemenskaper är sammanhanget i de mönster våra minnen intar våra egna. Det är bara vi som har förmågan att känna och framkalla våra minnen, även om de olika minnesgemenskaperna hjälper oss att förstå och påkalla dem (Halbwachs 1992: 171). Minnet är alltså en kollektiv funktion. Om minnesbilder gör sig påmindra är det därför att minnesgemenskaper tillhandahåller de medel som är nödvändiga för att reproducera dem.

Halbwachs (1992) skiljer mellan historiskt minne, som enbart förmedlas genom dokument och självbiografiskt minne. De självbiografiska minnena tenderar, menar Halbwachs, att förblekna över tid om inte minnena återkommande får förstärkning via kontakter med de individer med vilka vi delar upplevelsen av förlust och sorg.

Autobiografiskt minne är alltså alltid kopplat till andra människor. Bara gruppmedlemmar kan minnas, och detta minne kan närma sig utplåning om inte de som delar minnen träffas.

En katastrof finner resonans i det sociala minnet på vissa speciella sätt och på flera olika plan. Sorgearbetet efter brandkatastrofen skedde parallellt i olika minneskontexter, som är relativt åtskilda, men som samtidigt genomkorsar varandra. De berörda individerna arbetar och delar sin sorg och förlust inom olika minnesgemenskaper. Vissa minnesgemenskaper har varit mer bestående, andra har varit mer spontana och tillfälliga. Vi har föreningen BOA, men även familje- och släktgrupper och vänkretsar. För flertalet har minnesarbetet ägt rum i flera eller alla dessa minnesgemenskaper under olika perioder.

Nora (1989: 15) hävdar att plikten att minnas och konstruera sitt förflutna i moderna samhällen har förflyttats till individer. I det sammanhanget vill dock jag understryka att själva minnesarbetet inte är individuella projekt. Med utgångspunkt från undersökningen av brandkatastrofen kan nu en rad sociala sammanhang preciseras. Vi har för det första en samhällslig svensk kontext där en nationell och lokal sorg och bestörtning över tragedin avtecknar sig. Vi har för det andra de direkt berördas sociala sammanhang – familjegruppen och den etniska gruppens gemenskap. För det tredje finns nyskapade minnesgemenskaper som BOA.

På den samhällsliga nivån finner vi sorgen uttryckt i en rad officiella uttalanden och handlingar efter katastrofen. Men här finns även det sätt på vilket katastrofen blev omformad i media, samt allmänhetens uttryck och handlingar. Bradbury (1993 och 1996) påpekar att "våldsamt död", dödsfall efter till exempel kollektiva katastrofer, har blivit alltmer synliga. Sorgpraktiker som vanligtvis är privata och sker i privata

och avskilda rum spiller ut i offentliga rum. Media förstärker dessa dödsfalls offentlighet och sorgearbetets offentlighet genom att tilldela händelserna ett högt nyhetsvärde. Det har utvecklats ett offentligt materiellt språk för att uttrycka privata känslor.

De mer direkt berörda minneskontexter utgör en andra avgränsad typ av socialt sammanhang. Här inkluderas familjens minnesgemenskap, samt den sociala gruppens, i brandkatastrofens fall, oftast den etniska gruppens minnesgemenskap. För att minnen ska få en koherens måste minnen placeras inom en minneskontext som delas av grupper. Man måste lokalisera minnen och förankra dem i olika minnesgemenskaper. Först och främst, hävdar Halbwachs (1992), förankrar vi våra minnen i grupper som är smalare och mer bestående, som till exempel våra familjer (s 52ff). Men över vår livstid är vi samtidigt engagerade i både vår familj och i andra gemenskaper. Vi förlänger våra familjeminnen på sätt som inkluderar minnesbilder av vårt övriga sociala liv. Vi placerar familjeminnen inom samhällsliga ramar för minneskonstruktioner.

Den tredje formen utgörs av de nyskapade minnesgemenskaper som själva katastrofen gav upphov till, till exempel den minnesgemenskap som BOA har försökt att konstruera. Iman Shakarchi menar att:

Det var ungdomarna som började faktiskt. Ungdomarna brukar faktiskt inte fråga efter var du kommer ifrån. De tar till sig den där kompisens och kompisens kompisar. Händer det någonting så ska de vara med och försvara. Och den här festen är ett bevis på hur de var. De brydde sig inte om färg ... okej de bråkade med varandra. Det gör inget var vi kommer ifrån, vad vi heter och vad vi har för religion. Det ser man även med BOA. Det är flera föräldrar till de här barnen ... av respekt för de

här barnen så kunde man också samsas.

Denna gränsöverskridande minnesgemenskap avspeglar ungdomarnas umgängesformer. Den ödesdigra festen var ju i sig ett exempel på denna typ av gränsöverskridande gemenskap. Den nyskapade minnesgemenskapen är även ett minne av den tillfälliga gemenskap som samlades den natten. BOA, Brandoffersanhörigas förening, kom att spela, och fortsätter att spela, en avgörande roll i skapandet och upprätthållandet av denna unika minnesgemenskap. En ung man berättar om festen den natten i oktober 1998 och hur festdeltagarna var så etnisk blandade.

Parash: Ja det var det som var så fantastiskt. Det spelade ingen roll var du kom ifrån. Utan det enda målet med den festen var att ha roligt. Det enda ungdomarna ville ha var ett ställe där man kunde dansa, skratta, träffa sina vänner och spana in tjejer, killar ...

Att minnas involverar alltid en representation av en händelse i det förflutna, inte ett återvändande till det faktiska förflutna. Gemenskapen bland festdeltagarna har idealiserats. Berättelser om bråk, motsättningar, eller andra obehagliga inslag under festen tystas ner som en av de intervjuade fäderna berättade. Genom att minnas denna tillfälliga och idealiserade gemenskap fryses ögonblicken av samhörighet. Man fixerar minnesbilden av en gränsöverskridande gemenskap och ger den en stabilitet där man kan framkalla "the finest specimens of fossilised duration" (Bachelard 1994: 9). Men en minnesbild av en gemenskap är inte det samma som en faktiskt levd gemenskap. Vi tillskriver en minnesbild av en gemenskap en specifik uppsättning av tankar, upplevelser och drömmar. Det är en efterkonstruktion – av nödvändighet blir det oftast en idealiserad bild som hjälper oss att förlika oss med det förflutna och våra känslor av sorg och förlust. Minnesbilden av den grän-

söverskridande gemenskapen lever kvar i BOA:s och de överlevande ungdomarnas konstruerade gemenskap – både genom deras sociala handlingar i nuet och genom olika dokument såsom böcker, sångtexter, Web-siter och fotografier.

Minne som aktivitet och representation: minnets tidsperspektiv

Minne förstås vanligtvis både som en förmåga att minnas och som en mental representation av det man minns. Halbwachs (1992) särskiljer två slags aktiviteter vid minnesarbetet. Ett minne är å ena sidan ett ramverk av idéer som fungerar som ett vägmarke för oss och som då enbart hänvisar till det förflutna. Å andra sidan är minnen en rationell aktivitet som tar sin utgångspunkt i de förhållanden som minnesgemenskapen befinner sig i sin nuvarande situation (s 183). Med hjälp av minnesarbetet, som rationell aktivitet, bearbetar vi vårt förflutna för att det ska ge oss vägledning inför framtiden. Minnen ger oss markörer i vårt liv som hjälper oss att navigera i framtida situationer. De hjälper oss att ge en helhet i våra efterkonstruktioner av våra livsberättelser, dvs. vår biografiska självförståelse.

För Lejla Eupovic (2000) signalerade rättegången, där fyra unga män fälldes för grov mordbrand, slutet på hennes egen resa bland sina minnen. Minnesprocessen som började brandnatten den 30:de oktober 1998 är kanske inte för alltid avklarad men den ledde henne in mot nya markörer i hennes liv.

Jag själv har blivit fri. Ingen rättegång, ingen de. Jag får leva som jag vill och forma mitt öde efter mina egna förutsättningar. Varför det blev så vet jag inte, men det kan bero på att jag äntligen lärt mig hantera mina djupaste känslor.

Jag har funderat mycket kring om jag verkligen skulle ha gått på rättegången om det inte var för att skriva klart boken.

Helt ärligt tror jag inte det, även om jag nu i efterhand är glad att jag gjorde det. Inte för att jag fick de stora svaren, utan för att jag själv nu kan ge vissa svar, som till exempel att man kan gå vidare och man kommer vidare (s 112).

I nutida västliga samhällen förstås oftast minnen som ägodelar: vi samlar och vårdar våra minnen nästan som om de vore museiföremål (Hallam och Hockey 2001: 5). Men våra minnen är inte statiska utan de förändras över tid. Minnespraktiker och erfarenheter förändras över tiden allt eftersom våra uppfattningar om det förflutna omarbetas i nutidskontexter och i förväntan inför framtiden. Som Lejla Eupovic (2000) säger om sina minnen: ”jag mindes igår, jag minns idag, jag kommer att minnas i morgon” (s 88). Det är kanske just rädsla för framtiden som individer som direkt har upplevt en traumatisk händelse vittna om. Pouian tycker att de minnen från brandnatten som finns inom honom gör att ”den jobbigaste perioden är den som är nu och den som kommer” (s 46). Eller som Lejla Eupovic beskriver att Fahime försökte hantera sina minnen från brandnatten, då hon bara ville vrida tiden tillbaka.

Nu försöker hon gå vidare, men det är väldigt svårt. Hon vet att det alltid kommer att vara en del av henne. En del av den människa som har hela livet framför sig, men som inte vet om det är värt att leva (s 53).

Charlotte berättar för Eupovic hur minnen av brandkastrofen har påverkat hennes liv.

Jag märkte att olyckan förändrade mig. ... Det var det enda jag kunde tänka på. Hela mitt liv förändrades. ... Det känns som det kommer att lägga sig när det blir dags. Livet går ju vidare. Nu känns det bättre, men jag vet att olyckan alltid kommer att vara en del av

mitt liv, mitt förflutna, min framtid (s 39).

I en redan citerad intervju poängterade Parash Lama också den betydelse brandkatastrofen haft för hans nuvarande liv. Han menade att brandlokalen är viktigt för honom att besöka eftersom hans 'nya' liv började där.

Samtidigt är den (brandlokalen) väl också något som markerar ens andra liv, efter branden. En plats liksom. Att här började mitt andra liv. Ett liv som är mycket annorlunda än det som var innan.

Här vi kan följa kopplingar mellan döds kriser och bildandet av minnen, förhållanden mellan förlust och återhämtning, hur minnen fungerar för att göra det som har försvunnit närvarande (Hallam och Hockey 2001: 3). Ungdomarna som överlevde branden skulle alla vilja vrida klockan tillbaka. De skulle vilja utplåna den tragiska händelsen som tog livet av 63 av deras vänner och släkt. "Samtidigt som jag vill glömma det inser jag att det inte går" (Ejupovic 2000: 78).

Minnen som identitetsmarkörer

Vi kan urskilja två slags 'död'. För det första, en 'biologisk död' som är oåterkallelig och bestämd. För det andra, en 'social död', som syftar på graden av den avlidnas närvaro i nuet, dvs. på det sätt som de döda finns i minnet hos de efterlevande. Hotet om döden är i mångt och mycket förknippat med utplåning. I denna senare bemärkelse är en individ och hennes eller hans identitet levande i andras minnen och praktiker även efter personens död. I en alltmer sekulariserad värld är ett liv efter döden inte längre en tröst. Människor ställs också inför möjligheten av att socialt raderas ut. Det innebär att de identiteter de en gång levde ut försvinner. Därför blir minnesprocesser alltmer betydelsefulla som medel att fördröja avlidnas sociala död.

Leila Eupovic (2000) skriver om sina egna erfarenheter av förluster och känslor av sorg.

Det är svårt att lämna alla kompisarna. Det kändes som om jag blev av med mina vänner hela tiden. Det låter dumt att säga att man förlorar dem, men det gör man. Okej, de dör inte, men kontakten bryts och då är de lika med döda. För det räcker med att en person inte finns nära en tid så glömmet man den (s 63).

För sju år sedan, när jag lämnade Bosnien, lämnade jag också alla mina vänner. Då var jag bara nio år gammal och den vänskapen som vi hade lyckats bygga upp var den första för min del. Det var kompisar som jag bodde granne med och kompisar som jag gick på lekis med. Den 27 maj lämnade jag allihop, men jag trodde innerst inne att jag skulle få träffa dem igen.

Nu efter snart sju år, har jag fortfarande inte träffat eller hört från någon av dem. Oavsett om de är döda eller lever i ett annat land är banden mellan oss brutna.

Branden på Backaplan rev upp sår som nioåringen inte velat tänka på. Nu fick sextonåringen både branden och flykten att tänka på. Jag kunde inte avgöra vilket som var värst, vilket som gjorde mest ont (s 87).

Hon hade förlorat sina vänner sju år tidigare, inte genom döden utan genom flykten. Men känslorna av förlust väcktes av brandkatastrofen och hon kunde leva sig in i hur dessa ungdomar som hon intervjuade kände inför förlusten av sina vänner. I deras vänners biologiskt oåterkalligt död fann Eupovic likheter med sina egna vänners 'sociala död'. Gemensamt för Eupovic och de intervjuade ungdomarna var deras behov av att hålla sina vänners minnen kvar, att

integrera minnen av sina vänner i deras nuvarande liv. Walter (1996) beskriver sorgens syfte som att konstruera en hållbar biografi som möjliggör en integrering för de efterlevande av minnen av de döda i deras pågående liv. Viljan att hålla sina minnen vid liv är ett uttryck för viljan att behålla sitt livssammanhang och sina minnesband intakta – förr som nu. Målet med minnesarbetet är inte att frigöra sig från den döda utan att integrera honom/henne i den egna livsberrättelsen. Och vi har sett hur minnesarbetet efter brandkatastrofen har syftat till att hålla minnen av anhöriga och vänner vid liv. Vid den minnesceremoni som hölls ett halvår efter branden avslutade Leo Papini sitt tal med att påminna om att även ett förlorat barn har sin plats kvar i familjen. ”Låt aldrig den döde mista sin familj. Släpp aldrig era bortgångna söner och döttrar ifrån er” (*Göteborgs Posten*, 1999.05.02, s 10).

Hallam och Hockey (2001) hävdar att dagens accelererade sociala förändringar har gjort att individer och olika sociala grupper konfronteras med en ökande fragmentering av minnen när de söker att konstruera och representera sitt förflutna (s 202). Detta förhållande kan tänkas vara särskilt signifikant för individer och grupper som lever i exil. Merparten av de överlevande ungdomarna och de anhöriga till de omkomna delar denna erfarenhet av exil och det medföljande symboliska vakuum som uppstår efter en förlust av djup och sammanhang i en kollektiv identitet. Lejla Eupovic (2000) skriver om sitt försök att återskapa sitt identitets-sammanhang genom att minnas. Under en resa tillbaka till det forna Jugoslavien efter sju år i Sverige konfronterades hon med sina minnen.

Sverige – Kroatien. 200 mil. 40 timmar. Minnen från sjutton år. Det hade precis börjat, men hur skulle det sluta? Skulle jag lyckas hålla sorgen tillbaka? Skulle jag släppa fram glädjen? Vill jag verkligen minnas? Jag vet

inte. Jag vet ingenting mer än att jag var på väg hem. På väg till den plats där jag lämnade min själ för sju år sedan. Nu ville jag ha tillbaka den. Jag ville ha alla de splittrade små bitarna av livet som rasade ihop och lagrades i högar som en dag blev alldeles för höga (s 89).

Det är inte bara minnesband till människor som riskerar att brytas, även starka minnesband till platser kan brytas. Eupovic skriver hur hon kände det när de hade återvänt till de trakter vid kusten i Kroatien där hennes familj hade tillbringat lyckliga somrar innan flykten till Sverige.

Redan innan jag åkte visste jag att mycket hade förändrats i trakterna där nere. Livet som vi en gång levde fanns inte längre. ... När vi kommit fram insåg vi att jorden vi äger och husvagnen vi har bara är materiella ting. Vi kommer aldrig någonsin känna oss välkomna dit igen. Jag kommer aldrig att säga att nu vill jag åka dit för just där är jag hemma.

Kriget förstörde inte bara byns yttre, det förstörde även dess inre kärna. Alla var inte välkomna längre. Jag och min familj tillhörde de som helst skulle låta bli att komma tillbaka varje sommar (s 93).

För dessa individer och grupper har sorgarbetet även omfattat försök att kompensera för en förlust av tidigare minneskontexter. Det har skett genom att de framkallat 'ersättningsminnen', som trots dessas fragmentariska, diffusa, mångfaldiga och osammanhängande karaktär, kunnat erbjuda en form av kollektiv identitet varigenom sociala bindningar kunnat produceras och reproduceras (Hervieu-Léger 2000: 141). Individer inom olika sociala grupper utnyttjar följaktligen kreativt en mängd kulturella resurser för att konstruera sina distinkta identiteter och göra kopplingar till sitt förflutna. Det är uppfinningsrika försök att

minnas de omkomna, att upprätthålla deras sociala närvaro och att integrera skiftande minnen av dem i gruppens och individernas pågående liv. Minne är med andra ord olika fragment som vävs samman till en meningsfull och sammanhängande kontext och som är objekt för en pågående skapande process. Minnesskapandets process äger rum i relation till föränderliga faktorer i den nuvarande situationen.

Minnenas verkande kraft

Sociala minnen efter omkomna, får som vi har sett, materiella former, t ex skrivna och talade ord, ritualer, begravningsplatser, minnesplatser, m.m. Detta sker oftast för att stabilisera och upprätthåller minnen av de döda. Men minnen är inte bara de materiella uttrycken för sociala processer som kompenserar förlusten av individ(er). Minnen är även 'performativa'. Minnen har en förmåga att gripa tag i oss. I synnerhet kan minnen av våldsamma dödssituationer ge upphov till effekter på personer, handlingar och minnesmönster som är ovälkomna (jmf Sheringham 1993: 298). Som nämndes inledningsvis är trauma den mest kraftfulla versionen av återupplevelser. Många av de ungdomar som överlevde branden har berättat om hur denna händelse, genom påträngande inre bilder och tankar, om och om igen fullständigt kan besätta dem. Det kollektiva minnesarbetet, att införliva dessa traumatiska erfarenheter i berättelser, är deras sätt att ta makten över sina minnen.

Minnen har således en handlingskraft som de utövar på individer och grupper. I Ejupovics bok kan vi finna representationer av ett sådant minnets aktörskap. Där förenas minnets kapacitet att frambringa en mängd detaljer med erfarenheter från Ejupovics förflutna och då uppstår en förmåga att göra kopplingar. Här kan vi se hur minnen har kraften att väcka frågor hos Ejupovic och tvinga henne att fundera över sitt förflutna och sin nuvarande situation.

De intervjuade ungdomarna vittnar även om hur minnen kunde gripa tag i dem. Ali berättar hur minnen från brandnatten förföljer honom.

Skriken är ett av de svåraste minnena. Jag hör dem i sömnen, jag hör dem när jag vaknar och jag vet att någonstans där ute låg mina kompisar, och det kunde ha varit dem som bad om hjälp (Ejupovic 2000: 27).

Även om Ali, enligt Ejupovic, inte ville glömma det som hände brandnatten, tycker han att det är svårt att prata om det. Faik vill:

inte glömma, men han vill inte heller bli påmind hela tiden. Olyckan finns hela tiden i bakhuvudet. Varje gång tankarna på branden vill komma fram, stänger han av allting och försöker med all kraft att inte tänka på den (s 84).

Minnen utövar, som redan påpekats, effekter på oss som inte alltid är välkomna. Forskare har påpekat att traumaoffer ofta talar om minnesförluster som en tomhet som upplevs som allomfattande och som ofta förenas med en känsla av fysisk förlamning. Att minnet 'töms ut' förefaller att vara en ofrivillig reaktion, precis som offren beskriver hur opåkalade minnen fyller deras tankar och drömmar (t ex Wertheimer 1991 och Stimming och Stimming 1999). Sorgearbetet, genom talade och skrivna ord, fotografier, ritualer, mm, tas i bruk för att få en slags kontroll över dessa minnen, dvs att placera minnena i ett sammanhang som gör det möjligt att leva med dem. "Det krävs inte mycket för att minnen ska väckas till liv, däremot krävs det mycket för att få dem att blekna och inte göra så ont" (Ejupovic 2000: 96). De ungdomarna som överlevde brandkatastrofen och de anhöriga till offren ställs inför en dubbelhet. Inom dem ryms både viljan att minnas och önskan att kunna glömma. De

ungdomar som Eupovic intervjuade uttryckte ett stark önskan att kunna glömma den skräck de upplevde brandnatten och sina känslor av förlust av vännerna som omkom. Men de uttryckte även behov av att införliva minnen, både av katastrofen och av de vänner som dog, i sina berättelser av sig själva. Brandkatastrofen var ett avgörande inslag i deras liv. Ofrivilligt blev brandkatastrofen en hållpunkt i deras självbiografier. De har ett behov av att hålla kvar minnena av de vänner de miste i branden. De behöver, med andra ord, integrera dessa vänners liv i sina livsberättelser för att hålla vännernas "sociala liv" vid liv. Men processen är smärtsam. Minnesbilder från brandnatten och de känslor de väcker föder ett behov av att glömma och detta ställs mot behovet av att hålla kvar minnesbilderna, att inte glömma.

Referenser

Bachelard, G. (1994 [1958]) *The Poetics of Space: The classic look at how we experience intimate spaces*. Boston: Beacon Press.

Bakhtin, M. M. (1981) *The dialogic imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin*. Austin: University of Texas Press. (M. Holquist, red.).

Bartlett, F. (1995 [1932]) *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Booth, W.J. (1999) 'Communities of Memory: on identity, memory, and debt', *American Political Science Review*. 93 (2): 249–68.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bradbury, M. (1993) 'Contemporary representations of "good" and "bad" death', i D. Dickenson och M. Johnson (red.), *Death, Dying and Bereavement*. London: Sage.

Bradbury, M. (1996) 'Representations of "good" and "bad" death among deathworkers and the bereaved', i G. Howarth och P. Jupp (red.), *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*. London: Macmillan.

Bäck-Wiklund, M., Johansson, T. och Sernhede, O. (red.) *Branden, rättegångarna och staden Göteborg*. Göteborg: CEFOS, Göteborgs universitet.

Caruth, C. (red.) (1995) *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Cerula, K.A. (1997) 'Identity Construction', *Annual Review of Sociology*. 23: 385–409.

Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cooper, M. och Sciorra, J. (1994) *R. I. P. New York Spraycan Memorials*. London: Thames & Hudson.

Dayan, D. och Katz, E. (1992) *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Edwards, E. (1999) 'Photographs as Objects of Memory' i M. Kwint, C. Beward och J. Aynsley (red.) *Material Memories: Design and evocation*. Oxford: Berg.

Ejupovic, L. (2000) *Inre exil. Efter branden på Backaplan*. Stockholm: Tiden.

Erikson, K. (1995) 'Notes on trauma and community' i C. Caruth (red) *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Eriksson, U. (2003) 'Vändpunkter i livet' i *Göteborgs-Posten*. 2003.12.15.

Fentress, J. och Wickham, C. (1992) *Social Memory*. Oxford: Blackwell.

Finkenauer, C. et al (1997) 'When Individual Memories are Specially Shaped' i J.W. Pennebaker et al (red.) *Collective Memory of Political Events*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. s 191–208.

Fulton, R. och Bendiksen, R. (1994) *Death and Identity*. Philadelphia: The Charles Press.

Funkenstein, A. (1993) *Perception of Jewish History*. Berkeley, CA: University of California Press.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Palo Alto: Stanford University Press.

Halbwachs, M. (1992 [1952 och 1941]) *On Collective Memory*. L. Coser (red.) London och Chicago: Chicago University Press.

Hallam, Elizabeth and Hockey, Jenny (2001) *Death, Memory and Material Culture*. Oxford and New York: Berg.

Hervieu-Léger, D. (2000) *Religion as a Chain Memory*. Cambridge: Polity Press.

Hochschild, A.R. (1979) 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure', *American Journal of Sociology*. 85. s 551–575.

Huyssen, A. (1995) *Twilight Memories: Marking time in a culture of amnesia*. London: Routledge.

Irish, D.P. Lundqvist, K.F. och Nelsen, V. (red.) (1993) *Ethnic Variations in Dying, Death, and Grief: Diversity in Universality*. London: Taylor and Francis.

Lash, S. (1999) *Another Modernity: A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.

Levy, D.S. och Sznajder, N. (2002) 'The Holocaust and the formation of cosmopolitan memory', *European Journal of Social Theory*. 5(1): 87–106.

Linke, U. (2001) 'The Anthropology of Collective Memory' i *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. New York: Elsevier Science Ltd.

MacIntyre, A. (1984) *After virtue: A study in moral theory*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Mannheim, K. (1985) *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. New York and London: Harcourt.

Mead, G. H. ([1922]1964) *On Social Psychology*. Anselm Strauss (red.) Chicago: University of Chicago Press.

Megill, A. (1999) 'History, memory and identity', *History of the Human Sciences*, 11(3): 37–62.

Metcalf, P. And Huntington, R. (1991) *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.

Melion, W. och Küchler, S. (1991) 'Introduction: Memory, cognition and memory production', i W. Melion och S. Küchler (red.) *Images of Memory: On remembering and representation*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Mellor, P.A. och Shilling, C. (1993) 'Modernity, self-identity and the sequestration of death', i *Sociology*, 27, s 411–413.

Middleton, D. och Edwards, D. (red.) (1990) *Collective Remembering*. Newbury Park: Sage.

Misztel, B. (2003) *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, UK och Philadelphia: Open University Press.

Nora, P. (1989) 'Between Memory and History: Les lieux de memoire', *Representations*, 26, (Spring), 7–25.

Novick, P. (1996) *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Peterson, A. (2002) 'Integration som process. En studie av brandrättegångarna som politisk ritual' i M. Bäck-Wiklund, T. Johansson, och O. Sernhede (red.) *Branden, rättegångarna och staden Göteborg*. Göteborg: CEFOS, Göteborgs universitet.

Prager, J. (1998) *Presenting the Past: Psychoanalysis and the Sociology of Misremembering*. Cambridge, MA och London: Harvard University Press.

Proust, M. ([1922]1989) *Remembrance of Things Past*. Harmondsworth: Penguin.

Reimers, E. (1999) 'Death and Identity — graves and funerals as cultural communication', *Mortality*, 4(2): 147-166.

Reimers, E. (2000) *Vad lindrar de sörjandes hjärtan? Aktörer, ämnen,*

motiv och värderingar i det andra pressantalet om bärgning av offren från Estonia. Medier och Kommunikation. Rapportserien 2000:1, Umeå Universitet.

Ricoeur, P. (1999) 'Memory and Forgetting' i R. Kearny och M. Dooley (red.) *Questioning Ethics*. London: Routledge. S 5–12.

Rosenblatt, P.C., Walsh, R.P. och Jackson, D. A. (1976) *Grief and Mourning in a Cross-Cultural Perspective*. New Haven: Human Relations Files Press.

Schudson, M. (1989) 'The Present in the Past versus the Past in the Present', *Communication*, 11. s 105-113.

Schwartz, B. (1982) 'The Social Context of Commemoration: A Study of Collective Memory', *Social Forces*, 61. s 374–397.

Skultans, V. (1998) *The Testimony of Lives: Narrative and memory in post-Soviet Latvia*. London: Routledge.

Shotter, J. (1990) 'The Social Construction of Remembering and Forgetting' i D. Middleton och D. Edwards (red.) *Collective Remembering*. Newbury Park: Sage.

Stewart, S. (1998) *On longing: Narratives of the miniature, the gigantic, the souvenir, the collection*. Durham: Duke University Press.

Stimming, M. och Stimming, M. (1999) (red.) *Before their Time: Adult children's experiences of parental suicide*. Philadelphia: Temple University Press.

Turner, C. (1999) 'The Sociology of Collective Memory: From Representation to Performance'. Paper presented in Tel Aviv, July 15th 1999.

Turner, C. (2000) 'Appropriating Auschwitz'. Unpublished Manuscript. Department of Sociology. University of Warwick.

van der Kolk, B. A. och van der Hart, O. (1995) 'The intrusive past: The Flexibility of memory and the engraving of memory', i C. Caruth (red) *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Walter, T. (1996) 'A New Model of Grief: Bereavement and biography', *Mortality*, 1(1), 2–26.

Wertheimer, A. (1991) *A Special Scar: The experiences of people bereaved by suicide*. London: Routledge.

Wertsch, J. V. (2002) *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

White, H. (1987) *The Content of the Form: Narrative Discourse and historical representation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Winter, J. (1995) *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European cultural history*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Zelizer, B. (1995) 'Reading the Past Against the Grain: the shape of memory studies', *Critical Studies in Mass Communication*. 12. s 214–239.

Zerubavel, E. (1996) 'Social Memories: Steps to a Sociology of the Past', *Qualitative Sociology*. 19. s 283–300.

Zerubavel, E. (1997) *Social Mindscape: An Invitation to Cognitive Sociology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Åkesson, L. (1997) *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och Kultur.

Forskningsrapporter utgivna i institutionens forskningsrapportserie

1. Dahlström, E: Funktionalistisk samhällsanalys. En kritisk granskning.
2. 1964 de Laval, G & Sjöstrand, P: En manual för planering av sociologiska undersökningar. 1964
3. Olsson, S: Efterfrågans betydelse för yrkesverksamheten hos gifta kvinnor. Ett försök till analys. 1964
4. Dahlström, E: Påverkan, utbyte och makt. En kritisk analys av några modeller och teorier om makt och interaktion. 1965
5. Dahlström, E, Olsson, S, Rundblad, B & Sjöstrand, P: Studier av arbetsbyteprocessen. 1966
6. Berner Öste, M: Om termer, begrepp och definitioner. 1966
7. Dahlström, E & Trone, K: Livscykel och civilstånd. 1966
8. Osei-Kofi, E: The Family and Social Change in Ghana. 1967
9. Hodann, I & Torbjörnsson, B: En fjällsameby; samt Dahlström, E: Våra samer. 1968
10. Jungen, B: Utstötta. En intervjuundersökning bland missbrukare av centralstimulerande medel. 1969
11. Saarkoppel, H & Selander, P: Att bygga för kontakt – en myt? 1969
12. Teeland, L: The Relevance of the Concept of Reference Groups to the Sociology of Knowledge. 1971
13. de Laval, G & Rundblad, B: A Swedish Social and Science Data Archive. 1971
14. Nilsson, G: Om bingoismen. Professor Treggs föredrag ”Inför resan till SAAP”. 1971
15. Cato, J-C, Nelhans, B & Svensson, I-B: Allmänprevention – ett laboratorieexperiment. 1971
16. Asplund, J: En mycket fri tolkning av några teser i Georg Lukäcs ”Historia och klassmedvetande”. 1971
17. Asplund, J: Om attitydbegreppets teoretiska status. 1971
18. Bringhed, L-E & Rodhner, A: Arbetsvårdens ideologi och funktion – en kritisk granskning av en vårdsektors utveckling och utformning. 1971
19. Östnäs, A: Bostadsplanering och kvinnornas politiska representation. 1971
20. Andersson, S: En fenomenologisk läsning av Georg H Mead. Eller var för verkligheten är verklig och inte ett skådespel. 1971
21. Carlander, I: Incest, situation, förbud, beteende. 1972
22. Jonsson, A & Månson, P: Försvarsvilja som attityd och kulturfenomen. 1972
23. Karlsson, K-A & Nilsson, B: Om lingvistisk relativitet. 1972
24. Dahlström, E: Den samiska minoriteten i Sverige. 1972
25. Andersson, S: Jag och Du. En studie i intersubjektivitetens socialpsykologi. 1972
26. Hedberg, L-P: Kommunikation och social verklighet. 1972
27. Allwood, J: The Concepts of Holism and Reductionism in Sociological Theory. 1973
28. Muña, D: The Ortega Hypothesis Reconsidered. 1973
29. Berg, L-E: Om imitation. 1973

30. Nelhans, B: KHAT. A Stimulation Drug in Eastern Africa and the Arabian Peninsula. 1974
31. Muga, D: Some Conceptual Dimensions of the Recruitment Process to Collective Habitation among Western Youth. 1974
32. Andersson, S: Om konst och vetenskap. 1974
33. Andersson, S: Orgasmens sociologi. 1974
34. Dahlström, E: Den pågående kulturrevolutionära klasskampen i Kina. 1975
35. Orban, P: Reklamen i ett sociologiskt perspektiv. 1975
36. Mannheimer, E: Idémateriell kring ungdom och sexualitet. 1975
37. Muga, D: Limbu Incorporation into Village Community. A Study in the Sanscritization and Westernization Processes. 1976
38. Dahlström, E: Samhällsvetare och praktiker. 1976
39. Bucht, J, Hammarström, O & Nording, L: Företag som tagits över av anställda. 1976
40. Dahlström, E: Efficiency, Satisfaction and Democracy in Work. Ideas of Industrial Relations in Post-war Sweden. 1976
41. Bayramoglu, I: Akademikerna och industrin. 1977
42. Hofmaier, B & Karlsson, J: Anläggare. En studie i permanent tillfällighet. 1977
43. Soidre-Brink, T, Hjärne, L & Lennartsson, H: Ökat hyresgästinflytande – en försöksverksamhet. Delrapport I. Bostadsområden och startskedet. 1977
44. Soidre-Brink, T, Hjärne, L & Lennartsson, H: Ökat hyresgästinflytande – en försöksverksamhet. Delrapport II. Verksamhet under det första året. 1977
45. Nelhans, B (red): Assyrier – vilka är de? 1977
46. Soidre-Brink, T, Hjärne, L & Lennartsson, H: Ökat hyresgästinflytande – en försöksverksamhet. Delrapport III. Kvartersrådet och hyresgästerna. 1977
47. Bergfors, I & Hultberg, M: Speglingar i Aniara. En sociologisk studie om människan i samhället. 1977
48. Sondell, U: Den pornografiska filmen som symptom på ett samhällellstillstånd. 1977
49. Lindskoug, K: Rationalisering och karisma – Max Webers historiesyn. 1977
50. Jonsson, D: God vetenskap och förnuftiga människor. Om vetenskaplig, intellektuell och mänsklig utveckling. 1978
51. Gromark, S & Starke, H: Att ge rum för gemenskap. Samfällighet eller socialt tomrum. En studie kring den lokala gemenskapens villkor i stadslandskapet. 1978
52. Rundkvist, P: Myten om Orfeus. 1979
53. Hjärne, L, Lennartsson, H & Soidre-Brink, T: Ökat hyresgästinflytande – en försöksverksamhet. Delrapport IV. Olika synpunkter på verksamheten efter tre år. 1979
54. Dahlström, E: Samhällsforskning, samhälle och politik. 1979
55. Dahlström, E: Samhällsvetare och praktik. 1979
56. Johansson, E: Sektoriell kunskapsutveckling. 1979
57. Dahlström, E: Forskning och politik på arbetslivets område. Delrapport 5 från projektet "Praktiker och samhällsvetare". 1979
58. Friberg, M: Industrisamhällets sociala sårbarhet. Några systemprinciper och deras tillämpningar. 1979
59. Halén, A & Wettergren, A-L: Vårdnadsutredningar. Bakgrund och förfaringsätt. 1979
60. Hart, M & Westholm, E: Utvärdering av åtgärder mot ungdomsarbetslösheten i Göteborg. Delrapport 5: Intervjuer med arbetssökande ungdomar. 1979
61. Dahlström, E: Division of Labour, Class Stratification and Cognitive Development. 1979
62. Hart, M: Utvärdering av åtgärder mot ungdomsarbetslösheten i Göteborg. Delrapport 6: Hur hjälper förmedlingen ungdomar? 1980
63. Hart, M: Utvärdering av åtgärder mot ungdomsarbetslösheten i Göteborg. Delrapport 10. Beredningsarbete i arbetslivet. 1980
64. Paulson, S & Sjöstrand, P: Utvärdering av åtgärder mot ungdomsarbetslösheten i Göteborg. Delrapport 9. Kurser för arbetslösa ungdomar. 1980
65. Schale, C, Sjöstrand, P & Tomkinsson, M: Kub och ungdomsarbetslösheten. Utvärdering av 200-försöket. 1981
66. Björnberg, U: En sextiotalsförort mot åttiotalet. En studie av livsformer och samhällsliv mot bakgrund av regionala förändringar på arbetsmarknaden och i bostättningsmönster. 1980
67. Johansson, E: UHÅ:s verksamhet. Del 1. FoU – Organisationen och dess närmiljö. Delrapport 6 från projektet "Praktiker och samhällsvetare". 1981
68. Svensson, L: Skolans funktion och åtgärderna mot ungdomsarbetslöshet. Delrapport 8 i Garanti-projektet. 1982
69. Nilsson, B: Samtalsanalys. En introduktion. Delrapport 1 från projektet "Äldres samtalsvanor". 1982
70. Dahlström, E & Liljeström, R: Working-class Women and Human Reproduction. 1982
71. Hörte, S-Å: Kontakter mellan arbetsgivare och fackliga organisationer på det lokala planet. Förhandlings- och informationsverksamhet vid arbetsställen. 1982
72. Hart, H: Medbestämmandets utveckling. Förändringar av lokalt medbestämmande 1978–1980. 1982
73. Dahlström, E: Bestämmande i arbetet. Några idékritiska funderingar kring arbetslivets demokratisering. 1983
74. Hart, H: Former för medbestämmande. 1984
75. Törnqvist, E: Kampen om tiden. Om deltidsbarn i barnomsorgen. 1984
76. Dahlström, E: Grönländsk samhällsförändring. En studie av nordisk kolonialism och dess överskridande. 1983
77. Halén, A & Wettergren, A-L: Vårdnadsutredares, domares och ombuds syn på sitt arbete med tvistiga vårdnadsärenden. Delrapport 1 från projektet "Vårdnadsutredningar: kartläggning och försöksverksamhet". 1984
78. Johansson, E: UHÅ:s FoU-verksamhet. Del 2 A. 1984
79. Blomsterberg, M & Paulson, S: Ungdomslagen i nio kommuner. 1984
80. Teeland, L: Hagas första nybyggda kvarter. De boende och deras uppfattningar om Kv Artilleristen i Göteborg. 1984
81. Dahlström, E: Tre problematiserande teman rörande dagens svenska sociologi. Några idékritiska funderingar. 1985
82. Hansson, M: Rationalitet och samhällellig rationalisering. Rationaliseringsbegreppet hos Weber och Habermas. 1985
83. Fürst, G: Från försök till vedertagen ordning. Om kvinnors integration i traditionellt manligt arbete. 1986

84. Blomsterberg, M (red.): Ungdomsarbetslöshet – teoretiska perspektiv och praktiska erfarenheter. Konferensrapport. 1986
85. Grundén, K: Teoretisk bakgrund för en alternativ systemutvecklingsmodell med tonvikt på sociala faktorer. 1986
86. Björkemarken, M, Carle, J & Sjöstrand, P: Uppföljning av ungdomslagen. 1986
87. Björnberg, U, Svensson I & Brännberg G: Socialvårdens kunskaper och erfarenheter för samhällsplanering. Rapport från en förstudie. 1986
88. Bäck-Wiklund, M: From Ethnomethodology to Cognitive Sociology. 1986
89. Brante, T: Magister Giddens och samhällsvetenskapen. 1986
90. Bengtsson, J: Edmund Husserls filosofi – en introducerande översikt över hans fenomenologi och dess inflytande. 1987
91. Bengtsson, J: Maurice Merleau-Pontys filosofi. Några grunddrag. 1987
92. Kuusela, K: Kultur i Kortedala. 1987
93. Svensson, B (red.): Kvinnliga forskare föreläser om kön, makt och arbetsdelning. 1987
94. Kuusela, K: Etnisk bostadssegration i Göteborg. 1988
95. Teeland, L: Components of Gentrification in Sweden. 1988
96. Carle, J & Therborn, G (red.): Det godas vägar och avvägar. Välfärdsstaten och den sociala styrningens problematik. 1989
97. Blomsterberg, M, Fürst, G & Göransson, A: Att bryta mark för brytare – Om jämställdhetsfrågor i gymnasieskolans reformering. 1990
98. Fürst, G: Uppföljning av BRYT-TEKNIK. Ett projekt för att öka rekryteringen av kvinnor till mansdominerande tekniska arbeten vid fem statliga myndigheter. 1990
99. Fürst, G: En ny gymnasieskola för flickor och pojkar. Jämställdhetsperspektiv på den nya gymnasieskolans linjestruktur. 1990
100. Dahlström, E: Sociology and Society in Sweden. Notes on Swedish Sociology during the First Post-war Decades. 1991
101. Björkemarken, M: Utvärdering av Socialbidragsprojektet. 1991
102. Björkemarken, M: Utvärdering av SYLVA-projektet. 1991
103. Orban, P: Duv-projektet. Ett försök att förändra en arbetsorganisation i demokratisk riktning med hjälp av studiecirkelmodellen. 1991
104. Orban, P: Långvårdsklinik II. En organisationsanalys. 1991
105. Blomsterberg, M & Therborn, G (red.): Vad styr Sverige? Samhällsvetenskapliga lärdomar av 100 års utveckling. 1991
106. Orban, P: Decentralisering för vem och vad? Delrapport 1. 1992
107. Peterson, A: Women as Collective Political Actors – A Case Study of the Swedish Women's Peace Movement, 1898-1990. 1992
108. Göransson, A G & Mossberg A-B: Halva klassen flickor. En modell för att stödja flickors integration på gymnasieskolans fyraåriga tekniska linjer. 1992
109. Göransson, A G: Könsorganisering och könskvotering – två strategier för integrering av flickor och kvinnor i tekniska utbildnings- och arbetsvärldar. 1992
110. Carle, J & Peterson, A (red.): Social Movements and Social Change. 1992
111. Kuusela, K: Integration i invandrartäta bostadsområden? Sammanläggningsdel. 1993
112. Jonsson, C: Ung i Åmål – om landsortsunngdomars väg mot vuxenlivet i ett livsformsperspektiv. 1994
113. Dahlström, E: Contemporary Swedish Sociology. A Personal View. 1995
114. Nilsson, A: Att vara men inte synas. Om mäns homosexuella livsrum i Göteborg decennierna kring andra världskriget. 1995
115. Dahlström, E: Social Theory and Evaluative Reasoning – a Meta-theoretical Testament. 1995
116. Einarsdottir, T: Könets mångfald. Om kön som en strategisk analysvariabel. 1995
117. Hoerning, E M: Life Course and Biographical Research: Conceptual Approaches and Methods & Between the Lines. 1996
118. Fridlitzius, S & Peterson, A (red.): Stranger or Guest? Racism and Nationalism in Contemporary Europe. 1996
119. Carle, J: Aktion eller opinion? En studie av Ungdomens Miljöröksdag. 1996
120. Lindgren, S-Å: Politikerna och ekobrotten. En diskursanalys. (En delrapport från forskningsprojektet ”Ekonomisk brottslighet – ett samhällsproblem med förhinder”) 1997
121. Hansen, L: Jobbcentrum. Ett projekt för arbetslösa ungdomar med socialbidrag. 1997
122. Svensson, L G: Professionalism och politisk decentralisering. En sociologisk studie av skolan och socialtjänsten i en kommunalreform. 1998
123. Lavery, G & Nelhans B (red.): Ethnic Contact and Ethnic Conflict. 1998
124. Rundblad, B: Talcott Parsons. Personliga minnen från möten under åren 1948–1972. 2000
125. Jubileumsföreläsningar. Sociologiska institutionens 40-årsjubileum i oktober 1999. 2000
126. Svensson, L G: Professionella villkor och värderingar. En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige. 2002
127. Svensson, L G: Professionella arbetsorganisationer. Arbetsvillkor och kompetensutveckling i universitets- och IT-sektorn. 2002
128. Gustafson, P: Arbetslöshetsförsäkringen och de arbetslösa. Resultat från en attitydundersökning. 2003
129. Svensson, L.G & J Evetts (eds): Conceptual and Comparative Studies of Continental and Anglo-American Professions. 2003
130. Furåker B (red.): Arbetsvillkor och arbetstillfredsställelse. En studie om Västra Götalandregionens primärvård. 2003
131. Steen, Anne-Lie: Mäns våld mot kvinnor - ett diskursivt slagfält. Reflektioner kring kunskapsläget. 2003
132. Blomsterberg, M & Soidre, T (red): Reflektioner. Perspektiv i forskning om arbetsliv och arbetsmarknad. 2003.
133. Kollind, A-K & Peterson, A (Eds.): Thoughts on Family, Gender, Generation and Class. 2003.
134. Blomsterberg, Marianne: Att förstå och bli förstådd. Om etnisk och kulturell mångfald i primärvårdsarbete. 2004.
135. Gustafson, Per: Resor i arbetet. En kartläggning av svenskarnas tjänsteresor 1995–2001. 2005.
136. Peterson, Abby: Att minnas saknad och dela sorg. Brandkatastrofen i Göteborg i ett kollektivt minnesperspektiv. 2006.

